

647

ՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՇ. ԱՐԲԱՀԱՄԹԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱԼԵՈԳՐԱՖԻԱՅԻ

003

Ա-16

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1940

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

23 MAY 2005

Handwritten signature

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

003
Ա-16

**ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱԼԵՈԳՐԱՖԻԱՅԻ**

Դասախոսություն՝ կաղաքված Յերեվանի
պետական համալսարանի պատմական
ֆակուլտետի V մասնագիտական կուրսում

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պալեոգրաֆիա բառը—հունարեն *ե* և *նշանակում* *ե* հնագրություն (*πολιτός* = հին և *γράφω* = գրում եմ): Առարկայի նպատակն *ե* ուսումնասիրել՝ գրություն առաջացումը, ձևափոխումը, տարածումը, ինչպես և այն ամենը, ինչ վոր կապվում *ե* նշված հարցերի հետ—գրելուն յուր ժամանակը, ձևագրի գրիչները, և այլն: Հայկական պալեոգրաֆիայի ներկա համառոտ կուրսը նպատակ *ե* դնում ծանոթացնել հայկական գրության առաջացման, ձևափոխման և տարածման հետ: Նա սովորեցնում *ե* նաև՝ թե ինչպես պիտի վորոշել ուսումնասիրության յենթակա տեքստի ժամանակն ու վավերականությունը:

Հայկական պալեոգրաֆիայի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության և գրականության համար բավականաչափ մեծ *ե*: Նա համարվում *ե* հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ոժանդակ կարևոր դիսցիպլինաներից մեկը: Հին և միջնադարյան հայոց պատմության և գրականության զբաղվող մասնագետներն իրենց ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրներն, ինչպես հայտնի *յե*, ձևագիր և վրձագիր տեքստերն են դարձնում: Հայկական պալեոգրաֆիայի հիմնական որենքներն անձանթ անձնավորությունը, պարզ *ե*, վոր չի կարող ոգտվել այդ բնագրերից:

Պալեոգրաֆիայի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ուսումնասիրության ասպարեզում մեծ *ե* նաև մի այլ հարցում:—Մեզ հասած հայկական գրչագիր և վրձագիր տեքստերի զգալի մասը չունեն թվականներ: Գրող, ընդօրինակող և փորագրող անձինք հաճախ չեն գրում թվականը կամ գրում են, բայց հետագայում թվական պարունակող այդ մասը փչանում, կորչում *ե*: Պալեոգրաֆիան *ե* դարձյալ, վոր մեզ ոգնության *ե* գալիս՝ վորոշելու տվյալ տեքստի մոտավոր ժամանակը:



2/2/57

Յեւ, վերջապես, մեզ հասած գրչագիրը և վիմագիր տեքստերում հաճախ պատահում են գրության ժամանակի անճշտություններ: Յերբեմն, որինակ՝ կեղծում են ձեռագրի գրելու ժամանակը: Կամ պատահում են՝ ուշ շրջանում ընդորինակող գրիչներն արնագրում են նախագաղափար որինակի հիշատակարանը նախկին ժամանակով, վորը և պատճառ է դառնում վորոշ շփոթություններ: Այս բոլոր դեպքում պալեոգրաֆիան մեզ սովորեցնում է ճիշտ ձևով մոտենալ ուսումնասիրության յենթակա տեքստին և ճիշտ ձևով վորոշել նրա ժամանակը և վավերականությունը:

Հայկական պալեոգրաֆիայի շարադրված ամբողջական կուրս մինչև այժմ, դժբախտաբար, գոյություն չունի: Սակայն նրա թեմաներից մեծ մասը, վորոշ դեպքում շատ մանրամասը, մշակված է մեր մատենագրության մեջ:

Գրչության արվեստին վերաբերող առանձին հոդվածների մենք հանդիպում ենք դեռևս Մովսես Բերթողին, Դավիթ Անհաղթին և Ստեփաննոս Սյունեցուն վերագրվող Դիոնիսիոս Թրակիացու քերականության մեկնությունների մեջ: Նման հատվածներ կան նաև՝ Համամ Արեվելցու (IX դ.), Գրիգոր Մագիստրոսի (XI դ.), Հովհաննես Յերզնկացու (XIII դ.), Վարդանի (XIII դ.) և այլ հեղինակների կազմած քերականությունների կամ քերականության մեկնությունների մեջ:

Միջին դարերում առանձին հայ մատենագրեր կազմել կամ մեկնել են հայկական գրչության ամբողջական կուրսեր: Այդպիսի հայ հեղինակներից կարելի չի հիշել՝ Արիստակես Գրչին (XIII դ.), վորի աշխատությունը վերնագրված է. «Վերլուծութիւնք բացերևապես բազմազան բառից և բայից յոգնախումբ շարադրությամբ արարեալ զսա Առիստակէսի գրչի ի խնդրոյ բաղմաց յարհեստէ գրչութեան» (տես մեր մատենագրարանի թիվ 3917 ձեռագիրը), Գեվորգ Սկեվեցուն կամ Լամբրոնացուն (XIII դ.), վորի աշխատությունը վերնագրված է. «Խրատք գրչութեան, զոր արարեալ է Գեորգ վարդապետ՝ ի խնդրոյ Ստեփաննոսի մականունն Գոյնբերցանց Կայթառացու» (տես մեր մատենագրարանի թիվ 267 ձեռագիրը) և Գրիգոր Տաթևացուն (XV դ.), վորի աշխատության վերնագիրն է «Գրիգոր Տաթևացու լուծումն դժուարիմաց բանիցն ի գիրս գրչութեան Արիստակէսի և Գեորգայ Լամբրոնացու» (տես մեր մատենագրարանի թիվ 7117 ձեռագիրը):

Հիմք կա յենթադրելու, վոր հայկական գրչության արվեստի վորոշ կուրսեր դասավանդվել են միջնադարյան հայոց դպ-

րոցներում: Մեր մատենագրարանի մի գրչագիր (XIV դարի), վորը պարունակում է Գեվորգի և Արիստակեսի կազմած գրչության արվեստի կուրսերը, ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Զի որպէս անհնար է թռչնոց ի լուծ լծել և ահօս պատառել և կամ եղանց յօդս վերանալ, նոյնպէս առանց աշխատելոյ ի սմա ոչ ոք կարէ հասու լինել արուեստին մեծի գրչութեան և որ յանդգնի համարձակիլ՝ ոչ կարէ գրել ճշմարիտն, այլ զեղծանէ զարուեստն և աղաւաղէ գրելին ըստ անիմաստ խոհակիրթի, այսինքն՝ մագործի, որ ոչ գիտէ զորոշումն յօդուածին, այլ անհմտաբար հանէ զանդամ այն միսն ի միւս անդամն և զմիւսոյն ի միւս» (տես թիվ 237 ձեռագիրը, Ստեփաննոս գրչի հիշատակարանը):

Հայկական պալեոգրաֆիային վերաբերող առանձին հարցեր և թեմաներ ժամանակակից գիտական պահանջների համաձայն սկսվել է մշակվել XIX դ. յերկրորդ կեսում: 1892 թ. Իսահակ Հարությունյանը մշակել է հայոց նշանագրերի ստեղծման և հայկական գրության տեսակների վերաբերյալ իր արժեքավոր աշխատությունը «Հայոց գիրը» վերնագրով: 1898 թ. Վիեննայի միաբանության անդամ Հակոբոս Տաշյանը՝ յեվրոպացի գիտնական Շուխարդի (H. Schuchardt) հայկական պալեոգրաֆիայի վորոշ հարցերի նկատմամբ արված հարցումների կապակցությամբ, մշակել և հրատարակել է իր արժեքավոր աշխատությունը «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ» վերնագրով՝ ծանրանալով հայկական պալեոգրաֆիայի մի շարք հարցերի վրա—գրության տեսակների, նրանց գործադրված ժամանակի, կրկնագրերի, բառատրոհության, կետագրության և այլն: Հայկական պալեոգրաֆիայի մշակման ասպարեզում անգնահատելի աշխատանք է կատարել պրոֆ. Հ. Աճառյանը: Նա իր մի շարք հոդվածներում, վորոնք լույս են տեսել «Հանդէս ամսօրեայ»-ում, մանրամասը մշակել է հայկական գրության նախնական տեսակները, ծածկագրությունը, «իմաստնոց նշանագիր»-ը և պալեոգրաֆիային վերաբերող բազմաթիվ այլ հարցեր: Հայկական պալեոգրաֆիայի համար արժեքավոր աշխատություններ են հանդիսանում Մարկվարտի «Պատմություն հայերեն նշանագրերու» ուսումնասիրությունը, վերջերս Արմֆանի Պատմության և Արխեոլոգիայի ինստիտուտի հրատարակած՝ ընկ. Կ. Ղաֆադարյանի «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» աշխատությունը և բազմաթիվ այլ աշխատություններ, վորոնք մեծ չափով ոգնել են մեզ պալեոգրաֆիայի ներկա համառոտ կուրսի կազմման ժամանակ:

Պալեոգրաֆիայի մեջ մտնում են հետևյալ 15 թեմաները՝

- 1) Նախամեսսիական գրի ու գրականության հարցը,
- 2) Հայկական գրության հնագույն նմուշները,
- 3) Հայ գրիչները,
- 4) Հայկական գրերի տեսակավորումը,
- 5) Յերկաթագիրը և նրա բնորոշ հատկանիշները,
- 6) Բուրգերը,
- 7) Նոտր գիրը և շղագիրը,
- 8) Համառոտագրությունները,
- 9) Գաղափարագրերը,
- 10) Ծածկագրության հիմնական տեսակները,
- 11) Թվերի գործածությունը հայկական գրականության մեջ,
- 12) Կետագրությունը,
- 13) Մանրանկարչությունը,
- 14) Տեքստերում կատարված աղավաղումները և փոփոխությունները,
- 15) Ձեռագրերի սիգնատուրայի լրացումը:

Պալեոգրաֆիայի կուրսի մեջ մտնող մի շարք թեմաներ մենք բաց ենք թողնում, վորովհետև նրանք այնքան մանրամասն են մշակված, վոր այժմ մեր խորհրդային համալսարաններում առանձին ոժանդակ կուրսեր են դառել: Այդ թեմաներից են՝ նումիզմատիկան (վորն ուսումնասիրում է հնագույն դրամների և մեդալների գրությունները), սֆրագիստիկան (վորն ուսումնասիրում է հին կնիքների գրությունները), դիպլոմատիկան (վորն ուսումնասիրում է հին կոնդակների, ակտերի և այլ վավերագրերի գրությունները) և եպիգրաֆիկան (վորն ուսումնասիրում է վրձագիր արձանագրությունները):

1. ՆԱԽԱՄԵՍՍԻԱՆ ԳՐԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԾԸ

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի և գրականության պատմության մասին և վիճելի հարցերից մեկը—նախամեսսիական գրի և գրականության գոյության հարցն է: Խոսքն այստեղ սեպագիր գրության մասին չէ, վորը, ինչպես հայտնի չէ, գործ են ածել Հայաստանի նախաքնիկները և վորով գրված մոտ 110 արձանագրություններ են հասել մեզ, այլ մեր ներկա հայերեն գրությանը նախորդող գրի ու գրականության: Հայագետ գիտնականներն այդ գրության վերաբերյալ հայտնել են իրարից բավականին տարբեր կարծիքներ:

Մինչև XIX դ. յերկրորդ կեսը նախամեսսիական գրի և գրականության գոյության փաստն ընդհանրապես ժխտվել է: Գերիշխող է հանդիսացել այն տեսակետը, վոր նախ քան Մեսրոպը հայկական գիր ու գրականություն չի յեղել, Մեսրոպն եր, վոր առաջին անգամ ստեղծեց հայկական նշանագրերը (բացառությունը յերկուսի, վորոնք հետագայում ավելացվեցին): Մեր պատմագրություն մեջ այդ տեսակետի հիմնադիրը կարելի չէ համարել Չամչյանին: Նա իր «Հայոց պատմության» առաջին հատորում գրել է. «Յայտ է առ ամենսին, թէ զնշանագիրս հայոց՝ գոր վարեմք, եգիտ սուրբն Մեսրոպ ընդ ամենայն՝ երեսուն և վեց տառք՝ յայբէն մինչև ի քէ, ի բաց առեալ զՕն և զՖէն, որք ի յետին ժամանակս առեալ եղէն յայոց ազգաց» (Մ. Չամչեան, Պատմություն հայոց, հատ. I, էջ 755):

Հայկական գրության վերաբերյալ գերիշխող այդ տեսակետն առաջին անգամ քննադատության է յենթարկվել Ինճիճյանի կողմից: Նա իր «Հնախօսություն» մեջ փորձել է ապացուցել, վոր Վառժապուհ հայոց թագավորի հրամանով Դանիելի մոտից Հայաստան բերված գրերը վնչ թե Դանիելի կողմից եյին ստեղծված, այլ հին հայկական գործածական գրերն էյին, վորոնք պահվել էյին նրա մոտ. «Դանիելեան գիրս... ոչ եթե Դանիելի է յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիելի պահեալք էին հայկական նշանագիրք...» (Դ. Ինճիճեան, Հնախօսություն I, էջ 73):

Նախամեսսիական նշանագրերի գոյության հարցն ավելի համարձակ դնում է պրոֆ. Բ. Պատկանյանը: Նրա համոզմամբ «...ավելի ճիշտ է այն կարծիքը, վորի համեմատ Մեսրոպը վոչ թե գտավ հայոց այբուբենը, այլ արդեն յեղած, բայց ընդհանուրից չգործադրված Դանիելյան հայկական այբուբենը կատարելագործեց» (Проф. Патканов, տես նրա թարգմանած «История Мовсеса Каганкатваци» ծանոթագրություններ, էջ 326):

Նման վճռական յեզրակացությունների յեն հանգել նաև յեվրոպացի հայագետներ Հյուբշմանը, Պետերմանը և ակադ. Բրոսսեն: Այսպես, Պետերմանը նախամեսսիական նշանագրերի մասին հետևյալն է գրում. «Հայոց տառերի գոյատևը վերագրում են Մեսրոպին, սակայն նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, վոր նա վնչ թե ավելի յայբուբենն է գրել կամ կազմել, այլ մի հին, վաղուց մոռացված այբուբենը վերականգնել, կատարելագործել և տարածել է ավելի յերկրում» (H. Petermann, Real-Encyklopädie für protestantische Theologie. I, էջ 666):

Ակադեմիկոս Բրոսսեն վնչ միայն համոզված է յեղել նախամես-
րոպյան շրջանում հայկական նշանագրերի գոյության հարցում,
այլև փորձել է վորոշել նրանց քանակը. «Հայոց հին այբուբենը
բաղկացած էր 22 տառից, վորի վրա Մեսրոպն ավելացրեց 14
տառ, այդպիսով կազմվեց նոր այբուբենն ըստ հունական շարա-
հարության» (Brosset, Deux Historiens Armeniens Kirakos de
Ganzac, 13-րդ ծանոթությունը):

Նախամեսրոպյան հայկական գրականության գոյության
հարցն ամենից ավելի համարձակ դրել է ակադեմիկոս Վ. Բրյու-
սովը: Նա ուսերեն լեզվով իր կազմած „Летопись историчес-
ких судеб армянского народа“ աշխատության մեջ մանրա-
մասը քննելով այն բոլոր փաստերը, վորոնք վկայում են հոգուտ
հայկական գրականության նախամեսրոպյան շրջանում գոյու-
թյան, յեկել է հետևյալ վճռական յեզրակացության: «Առաջին
չորս դարերի ընթացքում հայկական գրերի մի մասը շարա-
դրված է յեղել այլ լեզվի այբուբենով, իսկ մյուս մասը—Դանի-
ելյան գրերով» (В. Брюсов, Летопись... էջ 47-48):

Հոգուտ նախամեսրոպյան հայ գրականության գոյության է
արտահայտվել նաև հայագիտության խոշոր ու հեղինակավոր դեմ-
քերից մեկը—Ն. Յ. Մառը: Նա իր նշանավոր «Ани» աշխատության
առաջաբանում, քննելով Անդրկովկասի կուլտուրայի պատմու-
թյան մի շարք հարցեր հայկական գրականության վերաբերյալ,
յեկել է հետևյալ յեզրակացության. «Վորջ Կովկասը, ներառյալ
նաև Հայաստանը, կուլտուրական են յեղել դեռևս ասորա-
բաբելական քաղաքակրթության եպոխայում: Հայաստանում մայ-
րենի լեզվով գրականություն գոյություն ուներ մեր թվագրու-
թյունից դեռևս մի քանի դար առաջ» (Н. Я. Марр, Ани, 1934,
стр. 5):

Հայկական գրականությունը նախ քան Մեսրոպը և ընդհան-
րապես քրիստոնեությունից առաջ գոյություն ունենալու հար-
ցը դնող գիտնականները նշում են հետևյալ փաստերը՝

ա) Մեսրոպյան գրությանը նախորդող շրջանից մեզ հասել են
մի շարք հայ մատենագիրների աշխատությունները (Փավստոս,
Ագաթանգեղոս (Իհարկե վոչ մեզ հասած խմբագրությամբ) և
ուրիշները, վորոնք, հավանական է, գրվել են հայերեն, բայց այլ
նշանագրերով):

բ) V դարից առաջ Հայաստանում գոյություն ուներ կաղ-
մակերպված պետականություն: Այդքան հին պետականություն

ունեցող յերկրում չեր կարող գոյություն չունենալ տեղական
լեզվով գրականություն: Այդ անհրաժեշտ էր հատկապես ներքին
հարաբերության համար:

գ) Հին հայ պատմիչները հիշում են առանձին հայ թագա-
վորների քարտուղարների: Այդպիսի քարտուղարներից մեկն էր
Ագաթանգեղոսը Տրդատ մեծի պալատում: Այդ քարտուղարները,
հավանական է, գրում էին վնչ միայն հունարեն և ասորերեն,
այլև տեղական լեզվով:

դ) V դարից առաջ, ըստ Խորենացու և Փավստոսի տեղեկու-
թյունների, Հայաստանում գոյություն է ունեցել դատավարու-
թյուն (Փավստոս, IV, 12, Խորենացի, III, 51): Այդ դատավա-
րությունը, հավանական է, վարվել է տեղական լեզվով:

ե) Հեթանոսական Հայաստանում գտնվում էին մեծ թվով
մեհյաններ, ուր քուրմերը ժամապաշտություն էին կատա-
րում: Դժվար թե այդ ժամապաշտությունը կատարվեր այլ լեզ-
վով: Հավանական է, նրանք ունեին տեղական լեզվով գրված ծի-
սակատարության մատյաններ, և վնչ թե ամեն ինչ քուրմերը գի-
տեյին անգիր ձևով:

զ) Խորենացին վկայում է, վոր պարս Շապուհ թագավորի
հրամանով նրա զորավարներից Մերուժանը մտել է Հայաստան,
այրել է ձեռքն ընկած զրքերը և արգելել է հունարենից զբը-
քերի թարգմանությունը (սեւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝
այրեր, և հրաման տայր մի ուսանել զգպրութիւն յունարէն, այլ
զպարսիկ, և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել այս-
պիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեին մի լիցի Հայոց ընդ յունաց
ծանօթութիւն»—Խորենացի, III, 36): Յեթե Շապուհի ժամանակ
Հայաստանում գոյություն է ունեցել թարգմանություն՝ պարզ
է, վոր գոյություն է ունեցել նաև հայ գրություն:

է) V դարից մեզ հասած կանոնական-կրոնական և փիլի-
սոփայական թարգմանական գրականությունն աչքի յե ընկ-
նում իր ճշտությամբ և հարուստ վոճով: Աստվածաշունչի
թարգմանությունն, որինակ, ըստ մի շարք յեվրոպացի գիտ-
նականների վկայության, հանդիսանում է բոլոր թարգմա-
նությունների թագուհին: Այդպիսի ճշտությամբ և գրական հա-
րուստ վոճով թարգմանությունը հնարավոր էր միայն այն ժո-
ղովրդի մոտ, վորն ուներ գրական հարուստ լեզու և թարգմա-
նական վորոշ տրադիցիա:

ը) Հեթանոսական շրջանում Հայաստանում պաշտվել է մի

աստված, վորի անունը յեղել է Տիր (այդ նույն անունից է տիրացու): Սա համարվել է արվեստի և գրականության աստվածը: Մի ժողովուրդ, վոր ունեցել է գրականության և արվեստի աստված, նա ունեցել է նաև գրականություն:

Թ) Յեվ, վերջապես, Փիլիստրատոսը (հույն հեղինակ, վորն ապրել է III դ. առաջին կեսում) Ապոլոդորիոս Տիւանցւոյ վարքի մեջ բերում է մի գրույց այն մասին, վոր Տավրոսում մի վագր է բռնվել, վզին մի մանյակ և մանյակի վրա հայերեն գրած «Թագաւոր Արշակ Նիւսեայ» (ἐπεγραπτο Ἀρμενίος παραμιαστὸς Βασιλεὺς Ἀρσοκῆς θεῶ Νουσιφ—II, 2 ապ. C. L. Kayser, հատ. I, էջ 44): Վագրի գրույցը կարող է առասպել լինել, բայց վոր III դարի հեղինակը ծանոթ պիտի յեղած լինի հայերեն գրության գոյության փաստի հետ—դա կասկածից դուրս է:

Նախամեսրոպյան շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյությունը չնդունող աղբյուրագետները մատնացույց են անում հետևյալ փաստերը՝

ա) Կան մատենագրական պարզ վկայություններ նախամեսրոպյան գրականության բացակայության: Այսպես, Կորյունի մոտ կարդում ենք. «Զի ոչ էր գիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն»—Կորյուն, էջ 16):

բ) Հունարեն լեզվով են գրված Հայաստանի մեջ գտնվող հայ թագավորների հին արձանագրությունները: Այդպիսի արձանագրություններից է՝ Տրդատ հայոց թագավորի արձանագրությունը Բաշ-Աբարանում (տես Ростовцев «Апаранская греческая надпись царя Тирдата»), Արմավիրի արձանագրությունը՝ գրված Սելևկյան շրջանում, Սերետսի տեղեկությունը թե՛ «դրոշմեալ ի վերայ վիմի գամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և պարթևաց յունարէն դպրութեամբ» և այլն:

գ) Արշակունի թագավորների մեզ հասած գրամները հունարեն գրով են կտրած (տես Sammlung Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien 1904, s. 183—191, Tafel XXV):

Մեր կարծիքով ավելի հավանական է յերևում առաջին գիտնականների յենթադրությունները, վորովհետև նախամեսրոպյան գրականության գոյությունը չնդունող գիտնականների բերած փաստաբեկումները վերաբերում են հայկական նշանագրերի բացակայության և պաշտոնական շրջաններում հունարեն գրության գործածության: Հայկական վորոշ պատմիչներ, յերևում է, վոր

նրանք աշխատում են հայկական գիրն ու գրականությունը, ինչպես և վորջ հայկական կուլտուրան, կապել քրիստոնեության հետ: Յեթե նախամեսրոպյան շրջանում յեղել է հայկական գրականություն, իսկ մեզ թվում է, վոր հարցի նման դրվածք ճիշտ է, ապա պիտի յենթադրել, վոր քրիստոնեական կրոնը, յերբ նաչվեց վորպես պաշտոնական կրոն Հայաստանում, վնչ միայն քանդեց և վոչնչացրեց մեհյանները, այլև վոչնչացրեց նրանց ստեղծած վորջ գրականությունը:

Հայկական ներկա գրությունը կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ: Ժամանակակից պատմիչները (Կորյուն, Ղազար Փարպեցի և Մովսես Խորենացի) մանրամասն նկարագրում են հայկական ներկա գրերի ստեղծման պատմությունը. կուլտուրական այդ խոշոր փաստը նրանք պատմում են հետևյալ ձևով—Մեսրոպ Մաշտոցը գիմում է Սահակ կաթողիկոսին՝ սեփական գրեր ստեղծելու համար: Վերջինս հավանություն է տալիս Մաշտոցի ցանկությանը և յերկուսով միասին գիմում են Վուսժապուհ հայոց թագավորին: Վուսժապուհը հայտնում է նրանց, վոր իրեն հայտնի յե վոմն Դանիել ասորի յեպիսկոպոսի մոտ հայերեն նշանագրեր ունենալու փաստը: Մարդ են ուղարկում Դանիելի մոտ և բերում հայոց նշանագրերը: Պարզվում է, վոր հայոց այբուբենը թերի յե,—պակասում են ձայնավոր տառերը: Մաշտոցը Վուսժապուհին թագավորելու հինգերորդ տարին մի խումբ աշակերտների հետ իջնում է Յեղեհաբա և Ամիդ՝ հայկական նշանագրեր ստեղծելու ցանկությամբ: Աշակերտներին թողնելով այդ քաղաքներում, Մաշտոցը յերկու հոգու հետ միասին գնում է Մոպսուեստա քաղաքը՝ հայկական գրի վերաբերյալ Թեոդոս Մոպսուեստացու խորհուրդներ ստանալու համար: Այստեղ էլ հենց վերջնականապես կազմվում է հայկական մեր ներկա այբուբենը: «Այսպես—պատմում է Կորյունը—բազում աշխատութեան համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ. որում և պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհն աստուծոյ, հայրազան չափուն ծնանել ծնունդ նորոգ և սքանչելիս սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվադակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղոբայիւք և կապօք և ձայնատուր նշանօք»:

Նշանագրերի այդ ստեղծումը, ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, տեղի յե ունեցել 407 թվին:

Մաշտոցը Մոպսուեստից գնում է Սամոսատ քաղաքը՝ հայ-

կական տառերը գեղադրական մշակման յենթարկելու համար: «Եւ ապա,—շարունակում ե Կորյունը,—հրաժարեալ եպիսկոպոսացն սրբոց հանդերձ օգնականօք իւրովը իջաներ ի քաղաքն Սամոսատայ, յորում մեծապատիւ իսկ եպիսկոպոսէն և եկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր: Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրեչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռուփինոս անուն գտեալ, որ զամենայն ընտրութիւնս նշանադրոցն զնրբագոյնսն զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ»¹:

Կորյունի հաղորդած այս վերջին տեղեկութիւնը վոմանք հասկանում են այն ձևով, վոր իբր Հռուփինոսը ստեղծում է հայկական գրերի զանազան տեսակները, ըստ վորում, Կորյունի հիշված հատվածը նման մեկնաբանութիւն տվող բանասերները «նրբագոյն»-ը համարում են նոտր գիրը (!), «կարճ»-ը—ուղղագրի յերկաթգիրը, «յերկայն»-ը—բոլորածէ յերկաթգիրը և «առանձին»-ը—փակագիրը: Մեր կարծիքով Կորյունի այդ տեղեկութիւնը ճիշտ չի մեկնաբանվում: Տեքստում պարզ ասված է, վոր Հռուփինոսը խնամքով զանազանեց թանձր և նուրբ, կարճ և յերկար գծերը՝ լինեն նրանք ինքնակապ կամ զուգընթաց՝ պատշաճելով և ներդաշնակելով իրար:

Մշտոցն այնուհետեւ վերադառնում է Հայաստան և սկսում մեծ աշխատանք՝ ինչպես թարգմանութիւն, այնպես և ինքնուրույն ստեղծագործութիւն գծով:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՅՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ:

Հայկական պալիոգրաֆիայի հիմնական բազան—հայերեն ձեռագրերը և վիմագիր արձանագրութիւններն են: Նրանց քանակը վերջնականապես ճշտված չէ. ձեռագրերի մոտավոր թիվը—23 հազար է հաշվում, իսկ վիմագիր արձանագրութիւններինը—2—3 հազար: Վիմական արձանագրութիւնները գտնվում են գլխավորապես Հայաստանի նախկին տերիտորիայում, իսկ ձեռագրերը ցրված են աշխարհի գրեթե բոլոր գլխավոր քաղաքների թանգարաններում:

Հայկական ձեռագրերի ամենամեծ ժողովածուն աշխարհում հանդիսանում է մեր պետական մատենադարանը: Մենք ունենք մոտ 10.000 ձեռագրեր: Մեր մատենադարանի ժողովածույի մեջ մտնում են՝ նախկին Եջմիածնի, Տաճկահայաստանի, Սեփւնի,

Տաթևի, Ներսիսյան դպրոցի, Լազարյան ձեռարանի, Յերեվանի գրական թանգարանի, Պետական համալսարանի և բազմաթիվ այլ ժողովածուներ:

Հայկական ձեռագրերի հարուստ և արժեքավոր ժողովածուներ են հանդիսանում Վենետիկի յիսթարյան միաբանութիւն մատենադարանը—մոտ 4.000 ձեռագրով, Յերուսաղեմի հայկական պատրիարքարանի մատենադարանը—մոտ 3000 ձեռագրով, Վիեննայի Միսթարյան միաբանութիւն մատենադարանը—մոտ 600 ձեռագրերով և այլն:

Վիմական արձանագրութիւնների զգալի մասը հրատարակված է: Այդ ուղղութիւնը ամբողջացնող լավագոյն աշխատութիւններ են հանդիսանում՝ Կարապետ Կոստանյանի կազմած «Վիմական տարեգիր (Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց)»-ը, ակադեմիկ Ն. Մառի՝ Տիկորի տաճարի, Սանահինի և Բերդաձորի կամուրջների մասին արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնը (տես «Христианский Восток» т. IV, в III и IV), ակադ. Հ. Որբելու՝ Մարմաշինի, Բագավանի և հայկական տասայլ արձանագրութիւնների մասին կատարած ուսումնասիրութիւնը (տես «Христианский Восток» т. II, в I, т. III в I, т. III в 3, т. V в. 2) և այլն:

Մեծ աշխատանք է կատարված նաև հայերեն ձեռագրերի ցուցակների հրատարակման ուղղութիւնը: Ձեռագրերի արժեքավոր ցուցակներ են հանդիսանում Տաշյանի կազմած՝ Վիեննայի Միսթարյան մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը, Ն. Յ. Մառի կազմած՝ Սեփւնի ձեռագրերի ցուցակը, Հ. Աճառյանի՝ Թարվիզի ձեռագրերի ցուցակը, Յե. Լալայանի՝ Վասպուրականի ձեռագրերի ցուցակը, Սարգսյանի՝ Վենետիկի մատենադարանի ցուցակը, Շահնազարյանի (Կարինյանի հրատարակութեամբ)՝ Եջմիածնի ձեռագրերի ցուցակը, Բասմաջյանի—Փարիզի ազգային մատենադարանի ձեռագրի ցուցակը, Թոփճյանի—Խաչիկ վարդ.—ի ձեռագրերի ցուցակը, Քարամյանի—Բեռլինի արքունի մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը և ուրիշները:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր կան ձեռագրերի մի շարք ցուցակներ, վորոնք կազմվել են զեռես միջին դարերում: Մեզ հասել է, որինակ, Վարդան Բաղիշեցու՝ ձեռագրերի ցուցակը (տես մեր մատենադարանի թիվ 737 ձեռագիրը), Սանահինի վանքի XVII դ. ձեռագրերի ցուցակը (տես մեր մատենադարանի թիվ 3031 Սանահինի Քյոթուկ կոչվող ձեռագիրը) և այլն:

Վերջերս կազմված է և կհրատարակվի մեր մատենադարան

¹ Մեծ Կորյուն, եջ 19 (Վենետիկի հրատարակութիւն):

նի ձեռագրերի ամբողջական ցուցակը: Այդ ցուցակի մեջ կմտնեն ինչպես հայերեն, այնպես և այլ լեզուներով (արաբերեն, պարսկերեն, վրացերեն, հունարեն և այլն) յեղած ձեռագրերի նկարագրութունները:

Հնագույն հեղինակների աշխատություններից մեծ մասը, վորոնց թվում և հին հայ հեղինակների աշխատությունների զգալի մասը, իրենց ավտոգրաֆներով (ինքնագրերով) չեն հասել մեզ: Նրանց աշխատություններն ընդորինակվել են ուշ շրջանի արտագրողների կողմից, և մեծ մասամբ այդ ընդորինակություններով է, վոր մենք ծանոթանում ենք հին հեղինակների աշխատությունների հետ: Այսպես, մեզ չի հասել Խորենացու, Յեղիշեյի, Յեզնիկի, Շիրակացու, Ղեվոնդի, Անեցու և հին հայ մի շարք այլ մատենագիրների աշխատությունների ինքնագրերը: Խորենացու պատմության մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը—IX դարում գրված մի պատառիկ է, վորը գտնվում է մեր մատենադարանում: Յեղիշեյի պատմության ամենահին ձեռագիրը «Անձևացյաց» կոչվող որինակն է, վորն ընդորինակված է 1172 թվին (գտնվում է մեր մատենադարանում), Յեզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ի միակ և և ամենահին ընդորինակությունը 1280 թվից է (գտնվում է մեր մատենադարանում), Շիրակացու «Յաղագս երկնի» աշխատության մեզ հասած հին ընդորինակությունը 971 թվից է (գտնվում է մեր մատենադարանի ամենահին թղթի ձեռագրի ժողովածույում), Ղեվոնդի պատմության մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը XIII դարում կատարված ընդորինակությունն է (մեր մատենադարանի սեփականությունն է), Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեզ հասած ամենահին ձեռագիրը 1176 թվի ընդորինակությունն է, կատարված է Անեցու կենդանության ժամանակ (գտնվում է ձեռագիրը մեր մատենադարանում): Շատ քիչ քանակություն են կազմում մեզ հասած միջնադարյան հայ մատենագիրների ինքնագիր ձեռագրերը: Այդ մատենագիրներից են՝ Որբելյանը, Յեսայի Նշեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Ամիրզովլաթը և ուրիշները:

Հին հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին գիրը — Տիկորի արձանագրությունն է: Նա գրված է Հովհաննես I Մանգակունի կաթողիկոսի ժամանակ (478—490 թ.): Արձանագրության մեջ հիշվում է նաև Սահակ Կամսարականը, վորը V դարի անձնավորություն է. «...հիմարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յովհանու Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Յոհանու Արշարունեա(ց) յիւր բարեխաւութիւն եւ բոլոր ազգին եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ

սիրելեաց եւ Սահակ Կամսարական շինեաց զ(այ)ս վկայարան սրբոյ Սարգսի»:

V դարի գրչությունն է համարվում նաև մեր մատենագրանի № 1577 ձեռագրի պահպանակը: Ձեռագիրը 1283 թվին կազմելիս վերցրել և պահպանակ են գործածել այդ ժամանակ քայքայված հնագույն ձեռագրի թերթեր, վորոնք V դարի գրչություն ունեն: Պահպանակը V դար համարվում է յենթադրաբար՝ գրի պալեոգրաֆիկ տվյալների և գրության արխայիկ բնույթի հիման վրա: Գրությունն, իր ձևով, ամենահինն է յերևում քան մեզ հայտնի հայկական գրություններից վորևե մեկը: Այստեղ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք «ը»-ի վերին գիծը հունական նի նման միացած ձևով, «ք»-ի և «փ»-ի միջին գիծը ներքև է իջնում սեպի նման սուր ծայրերով, «ա»-յի վերջին յեղանը վնչ թե ներքև է թեքվում, ինչպես Լազարյան ավետարանում է կամ մեսրոպյան այլ գրերում, այլ հունական «ա»-ի նման բարձրանում է վերև և այլն:

VI դարում գրված

հայկական գրության արժեքավոր ունիկումներից է համարվում պրոֆ. Կարիերի՝ Յե-

գիպոսում ձեռք բերած պապիրոսը: Նա գրված է հայատառ հունարեն: Տեքստը, դժբախտաբար, փաստված է և ամբողջությամբ չի կարդացվում: Նա հրատարակված է Տաշյանի կողմից նրա «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ» աշխատության մեջ:

VI դարից մեզ հասած հայերեն արձանագրություններից



Նկ. 1.—№ 1577 ձեռագրի պահպանակի տառաձևերը՝ Լազարյան ավետարանի տառերի հետ համեմատած

մեծ արժեք է ներկայացնում Յերուսաղեմի Ձիթենյաց սարի վրա գտնվող մոզայիկ արձանագրությունը: Վոմանք այդ արձանագրությունը համարում են VII դարում գրված: Արձանագրությունը գրվել է վոմն վաղեսի կողմից:

VII դարից մեզ հասել են հայկական գրություն մի շարք նմուշներ: Այդ արձանագրություններից թվական ունի Անիի միջնաբերդի՝ Կամսարականների բաղիլիք յեկեղեցու վրա յեղած վիմագիր արձանագրությունը: Ա.կադ. Ն. Յ. Մառը սկզբում կասկածել է արձանագրության ժամանակի նկատմամբ, բայց հետագայում մոտից ուսումնասիրելով արձանագրությունը գտել է, վոր իրոք նա գրվել է նշված թվականում (տես Н. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ере-руйской базилики З. В. О. XIX.).



Նկ. 2.—Յերուսաղեմի մոզայիկ արձանագրություն. սրբոց վկայիցս քի»:

VII դարի արժեքավոր արձանագրություններից է Թալինի մատուռի արձանագրությունը, վորը թողել է Ներսես Կամսարականը, հավանական է, վեց հարյուր յերեսնական թվականներին: («Ես Ներսես ապոհւպատ պա (արիկ Շիր) ակայ եւ Արշարունեաց տէր շինեցի զեկեղեցիս...») և Մրենի տաճարի արձանագրությունը՝ գրված Դավիթ Սահառունու Կուրապալատության ժամանակ (638—640 թ. թ.): Այս յերկու արձանագրությունները մանրամասն ուսումնասիրված են սկադեմ. Հ. Ա. Որբելու կողմից (տես «Христ. Восток», том II, вып. СПб. 1913):

VII դարի գրություն ունեցող եքսպոնատներից կարելի յե

VII դարի հետաքրքիր արձանագրություններից է Հոփսիմեյի տաճարի արձանագրությունը, վորը կառուցել է Կոմիտաս. կաթողիկոսը: Արձանագրության մեջ ասվում է. «Ես Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյ Հոփսիմեյի կոչեցայ յաթոռ սրբոյն Դրիգորի, շինեցի զտաճար

հիշատակել մեր մատենադարանի մի շարք ձեռագիր պատուհիներ: Նրանցից կարելի յե նշել № 108 և 109 պատուհիները: Պալեսթինայի թուղթի վրա գրված է, վոր այդ պատուհիներն ունեն հիշտ այնպիսի գրություն ձև, ինչպիսին VII դարի գրություն ունեցող հայկական արձանագրություններն են:

Հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին ձեռագիրն աշխարհում, վորը թվական ունի—դա Հազարյան կոչվող ավետարանն է: Նա գտնվում է մեր մատենադարանում: Ձեռագիրն ունի գրչի հետևյալ հիշատակարանը. «Դրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր աւետարանս այս ՅԼԶ (= 336 + 551 = 887) թուականութեան Հայոց ի հայրապետութեան [Գէ]որգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ յիշխանութեան Աշոտի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդեցի որդի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Մլին կոչեի[ն]»:

Գրչության հնագույն և լավագույն եքսպոնատներից է 909 թվին Մլքե թագունու պատվերով գրված մանրանկարչական մեծ արժեք ներկայացնող ավետարանը: Նա ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Ես Մլքե աղախին քրիստոսի և Հայոց թագունի... թվականին, ետու զաւետարանս ի Վարագի սուրբ Աստուածածնիս զոր իմ ձեռամբս և ծահաւք եմ շինեալ յաւգնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագկայ և զաւակաց իւրոց... ՅԾԱ թ. արաց ԻԸ...»: Ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում:

X դարից մեզ հասել են մի շարք այլ ձեռագրեր, վորոնք բոլորն էլ կանոնական բովանդակություն ունեն և գրված են մագաղաթի (պերգամենտի) վրա: Մեզ հասած ամենահին հայերեն (լեզվով գրված) ձեռագիրն աշխարհում, — մեր մատենադարանի № 2679 ձեռագիրն է և վորը պատմագիտական նյութերի ժողովածու յե հանդիսանում: Հիշատակարանից յերևում է, վոր նա գրվել է 971 թվին: Ձեռագիրը տասը տարի հետո նորոգվել է: Նորոգողը թողել է իր հետևյալ հիշատակագրությունը. «Եւ է նորոգումս սորա ՆԼ (= 981) թուականութեանս հայոց»:

Գրչության հնության տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում մեր մատենադարանի թիվ 963 մագաղաթյա ձեռագիրը: Ձեռագիրը պալիմեստ է (կրկնագիր): Պալիմեստ կոչվում են այն ձեռագրերը, վորոնք մեկ անգամ գրվում են մագաղաթի վրա, իսկ հետագայում այդ գրված տեքստը ուրիշ մեկի կողմից լվացվում է և նորից գրվում: Հաճախ է պատահում, վոր նման լվաց-



ված ձեռագրերում նախկին տեքստը նոր գրվածի տակից յերեւ-
վում է: Մեր նշված ձեռագիրը պատկանում է հենց այդ ձեռա-
գրերի թվին: Ձեռագրի հիշատակարանից յերևում է, վոր Հովհան-
նես անունով մեկը, հավանական է XIII դարում, լվացել է հա-
յերենով գրված հին տեքստը, վորը, հավանական է, գրված
է յեղի VIII դարից առաջ: Զլվացված մնացել են ձեռագրերի
պահպանակները: Այս ձեռագրում մնացել է հին հայկական ման-
րանկարչության մի գեղեցիկ նմուշ՝ մուգ կապույտ գույներով:

Վերջապես, հնագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում մեր
մատենագրարանի «փղոսկրե» կոչվող ավետարանը, վորը գրված է
998 թվին: Սա ամենահին հայերեն ձեռագրերից մեկն է, վորը
իլյուստրացիա ունի: Նրա մեջ յեղած նկարներն ու զարդազրու-
թյունները գեղարվեստական մեծ արժեք են ներկայացնում: Ձե-
ռագրի կազմը համարվում է V դարի գործ:

Բացի թվարկած հնագիտական արժեքավոր այս տեքստե-
րից, մենք մեր մատենագրարանում ունենք մեծ քանակությամբ
պատառիկներ և պահպանակներ, վորոնք զեռ ուսումնասիրված չեն:

3. ԱՍՅ ԳՐԻՋՆԵՐԸ

Գրիչները—հայ անցյալ կուլտուրայի պահպանման ու զար-
գացման չարքաշ մշակներն են հանդիսացել: Հալածանքի, սովի,
զաղթի և ամեն տեսակի ծանր պայմաններում նրանք անզնահա-
տելի աշխատանք են կատարել ինչպես հին հայկական ձեռագրե-
րի ընդորինակման, այնպես և ստեղծագործական նոր արժեքնե-
րով հայկական կուլտուրան և գրականությունը հարստացնելու
ուղղությամբ:

Հայկական գրիչների վորոշ մասը, հատկապես նրանք, վո-
րոնք ցածր խավերից են,—պրոֆեսիոնալ գրչությունը զբաղվող
մարդիկ են հանդիսացել: ՀՊՄՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 4107
ձեռագրի գրիչը իր 1420 թվ. ընդորինակած ձեռագրում հետևի-
յալն է գրում. «Բայց գիտեմք, որ գիրդ բաղում պակասութիւն
կայ և անթիւ. թէպէտ որ՝ շատ կայ՝ մեր կարն այդչափդ էր,
ձեռս կու գողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուլ, գրչի մատն չորա-
ցած էր, միջին մատամբս ծրեցաք... Դհ դարդ իմ՝ հիմայ 42 (ԽԲ)
տարի է որ մեր բանս այս է, ապա այսօր նման անդէպ չէր
եղեալ, խիստ կու ամաչեմ ի ձեզնէ, թողութիւն արարէք»: Քա-
ռասուն և յերկու տարի մարդը զբաղվել է գրչությամբ, գրելու
մատը չորացել է, բայց նա չի ուղեւ ցած զնեւ իր գրիչը: 34-րդ

տետրակից հետո նա դադարում է գրելուց և նրա աշխատանքը
շարունակում է իր աշակերտը, Հոռնար գրիչը:

Մի ուրիշ գրիչ, վորն իր ամբողջ կյանքում զբաղվել է
ընդորինակություններով և այդ ընդորինակությունները վաճա-
ռելով է ապրուստ հայթհայթել, իր վոտանավոր հիշատակարա-
նում գանգատվում է (ձեռագիրն ընդորինակված է 1280 թ. Բա-
սիլ գրչի կողմից)։

«Քանքար չգոյր զի վարձէի՝
Մատատամբս քանի՛ ես գրէի:

Յայս միջոցին անձն իմ կոծի
Եւ վարանի յամենայնի,
Թէ զինչ օգուտ ինձ յայս ջանի,
Թէ ընթեռնուլ ինձ ոչ լինի:
Մի յոյս միայն գերոյս թողի՝
Թէ եկելոց վայել լինի:
Զի թէ այս ոչ գոյր առաջի՝
Կարծեմ սակաւ գոյր գիր յերկրի:
Որպէս և ես վարանէի,
Աւաղ թէ ընդ վայր ջանս իմ լինի:
Եւ ամենայն, որ զայս խորհի,
Սակաւ տանի հոգք այս գործի:
Այդ ըստ յուսոյն որ կայ առաջի՝
Միշտ յօժարեալ գիրս ոք ստացի:
Զի տէրունի բանն լցցի՝
Այլոց վաստակ այլում լինի...»:

(Տես ՀՊՄՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 1418 ձեռագիր՝ թերթ 125ա):

Գրիչների վորոշ մասը, գլխավորապես յեկեղեցական բար-
ձր դասին պատկանող անձինք, ապրել են բավականին շքեղ ու
փարթամ կյանքով, իսկ մյուս մասը, ավելի ստորին խավերը, աշ-
խատել և ստեղծագործել են շատ ծանր պայմաններում: Նրանք
հաճախ են գանգատվում ցրտի, լույսի վատության, տանիքը
կաթելու, հացի պակասության և այլ դժվարությունների մասին:

ՀՊՄՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 2544 ձեռագրի գրիչն իր
պատվիրատույից խնդրում է ներողամիտ լինել ձեռագրի պակա-
սության համար: Յեւ գիտեմ,—ասում է նա իր պատվիրատույին,—
վոր այդ ձեզ վայել ձեռագիր չէ, ձեզ համար գրածը «ոսկեգիր
պիտէր և ճարտար գրչի, և ես շատ պատճառ ունէի, որ խափա-
նէր զիս յայս ձեռնարկութենէս՝ տկարութիւն և մութն խրճիթս և
հողմ պախարու, փոշխառն փչելով ընդ պատուհանս և պաղ աւղս...»:

ված ձեռագրերում նախկին տեքստը նոր գրվածի տակից յերե-
վում ե: Մեր նշված ձեռագիրը պատկանում է հենց այդ ձեռա-
գրերի թվին: Ձեռագրի հիշատակարանից յերևում է, վոր Հովհան-
նես անունով մեկը, հավանական է XIII դարում, լվացել է հա-
յերենով գրված հին տեքստը, վորը, հավանական է, գրված
է յեղել VIII դարից առաջ: Չլվացված մնացել են ձեռագրերի
պահպանակները: Այս ձեռագրում մնացել է հին հայկական ման-
րանկարչության մի գեղեցիկ նմուշ՝ մուգ կապույտ գույներով:

Վերջապես, հնագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում մեր
մատենագրանի «փոփոխ» կոչվող ավետարանը, վորը գրված է
998 թվին: Սա ամենահին հայերեն ձեռագրերից մեկն է, վորը
իլյուստրացիա ունի: Նրա մեջ յեղած նկարներն ու զարդադրու-
թյունները գեղարվեստական մեծ արժեք են ներկայացնում: Ձե-
ռագրի կազմը համարվում է V դարի գործ:

Բացի թվարկած հնագիտական արժեքավոր այս տեքստե-
րից, մենք մեր մատենագրանում ունենք մեծ քանակությամբ
պատառիկներ և պահպանակներ, վորոնք դեռ ուսումնասիրված չեն:

3. ՀԱՅ ԳՐԻՋՆԵՐԸ

Գրիճները—հայ անցյալ կուլտուրայի պահպանման ու զար-
գացման չարքաշ մշակներն են հանդիսացել: Հալածանքի, սովի,
զաղթի և ամեն տեսակի ծանր պայմաններում նրանք անգնահա-
տելի աշխատանք են կատարել ինչպես հին հայկական ձեռագրե-
րի ընդորինակման, այնպես և ստեղծագործական նոր արժեքնե-
րով հայկական կուլտուրան և զրականությունը հարստացնելու
ուղղությամբ:

Հայկական գրիճների վորոշ մասը, հատկապես նրանք, վո-
րոնք ցածր խավերից են,—պրոֆեսիոնալ գրչությամբ զբաղվող
մարդիկ են հանդիսացել: ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 4107
ձեռագրի գրիչը իր 1420 թվ. ընդորինակած ձեռագրում հետևի-
յալն է գրում. «Բայց գիտեմք, որ գիրդ բաղում պակասութիւն
կայ և անթիւ. թէպէտ որ՝ շատ կայ՝ մեր կարն այդչափդ էր,
ձեռս կու գողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուր, գրչի մասն չորա-
ցած էր, միջին մատամբս ծընցաք... Դ՛հ դարդ իմ՝ հիմայ 42 (ԽԲ)
տարի է որ մեր բանս այս է, ապա այսօր նման անդէպ չէր
եղեալ, իրստ կու ամաչեմ ի ձեզնէ, թողութիւն արարէք»: Քա-
ռասուն և յերկու տարի մարդը զբաղվել է գրչությամբ, գրելու
մասը չորացել է, բայց նա չի ուզել ցած դնել իր գրիչը: 34-րդ

տետրակից հետո նա դադարում է գրելուց և նրա աշխատանքը
շարունակում է իր աշակերտը, Հունար գրիչը:

Մի ուրիշ գրիչ, վորն իր ամբողջ կյանքում զբաղվել է
ընդորինակություններով և այդ ընդորինակությունները վաճա-
ռելով է ապրուստ հայթհայթել, իր վոտանավոր հիշատակա-
րում գանգատվում է (ձեռագիրն ընդորինակված է 1280 թ. Բա-
սիլ գրչի կողմից).

«Քանքար չգոյր զի վարձէի՝
Մատատամբս քանի՛ ես գրէի:

Յայս միջոցին անձն իմ կոծի
Եւ վարանի յամենայնի,
Թէ զի՛նչ օգուտ ինձ յայս ջանի,
Թէ ընթեռնուլ ինձ ոչ լինի:
Մի յոյս միայն գերոյս թողի՝
Թէ եկելոց վայել լինի:
Զի թէ այս ոչ գոյր առաջի՝
Կարծեմ սակաւ գոյր գիր յերկրի:
Որպէս և ես վարանէի,
Աւանդ թէ ընդ վայր ջանս իմ լինի:
Եւ ամենայն, որ զայս խորհի,
Սակաւ տանի հոգք այս գործի:
Այդ ըստ յուսոյն որ կայ առաջի՝
Միշտ յօժարեալ գիրս ոք ստացի:
Զի տէրունի բանն լցցի՝
Այլոց վաստակ ալում լինի...»:

(Տես ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 1418 ձեռագիր՝ թերթ 125ա):

Գրիճների վորոշ մասը, զխաւորապես յեկեղեցական բար-
ձրը դասին պատկանող անձինք, ապրել են բավականին շքեղ ու
փարթամ կյանքով, իսկ մյուս մասը, ավելի ստորին խավերը, աշ-
խատել և ստեղծագործել են շատ ծանր պայմաններում: Նրանք
հաճախ են գանգատվում ցրտի, լույսի վատության, տանիքը
կաթելու, հացի պակասության և այլ դժվարությունների մասին:

ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 2544 ձեռագրի գրիչն իր
պատվիրատուից խնդրում է ներողամիտ լինել ձեռագրի պակա-
սության համար: Յեռ գիտեմ,—ասում է նա իր պատվիրատուին,—
վոր այդ ձեզ վայել ձեռագիր չէ, ձեզ համար գրածը «ոսկէգիր
պիտէր և ճարտար գրչի, և ես շատ պատճառ ունէի, որ խափա-
նէր զիս յայս ձեռնարկութենէս՝ տկարութիւն և մութն խրճիթս և
հողմ պախարու, փոշէխառն փչելով ընդ պատուհանս և պաղ աւզս...»:

Հիսուս Պետ. մատենադարանի՝ 1663 թվին ընդորինակած
մի ձեռագրի հիշատակագիր գրել և հետևյալ գանգատը՝

«ՌՃԲ Թուականին,
գանգատ ունիմ ճրագի մթին.
այլ և յետոյ՝ այս խնամ թղթին,
որ չի երթար յետ իմ սրտին...»

(Թիվ 5623 թ. 224 Բ.)

Մխիթար Անեցին իր՝ 1338 թ. ընդորինակած ձեռագրի վո-
տանավոր հիշատակարանում գանգատվում և մի շարք դժվա-
րությունների համար:

«Մեծ վտանգի կամ յայս նեղուս.
զի խիստ յաղթեց ցալն մարմնոյս:
Եւ ի ձեռացս ի դողալուս.
այլ չեմ կարել տալ շատ գրոյս:
Եւս առաւել ի յայս շողուս,
Ու ի թանաքի թանձրանալոյս,
և մանաւանդ ի յայս քնուս,
զաւր հասարակ մրափելոյս:
Եւ յանիծեալ այս ճանձերուս,
ի սնավաստակ կենդանուս.
որ միշտ նստին ի վերայ գրչուս
ծըծեն զթանաքն գրերուս.
կելնէ մի սիրտ այս ոչընչնուս.
չգիտեմ թ(է) թնչ առնեմ նգովծուս.

Այլ երբ կուտա իմ աչքս լուս.
որ ես այլ շար տամ գրելուս:
Եղբայր մեղ մի գրէք գրերուս,
այս տառապեալ լողորմելոյս.
ինչ հնացաւ տարիք մատնուս,
պէս պէս ցաւեր յայտնի ծերուս:
Օ՛ր թէ լինէր ճար այս նավուս,
որ հասանէր յեզր ի ծովուս,
որ ես տեսնում զվերջը գրուս.
ու ապա հասանի ի մահն հողուս»:

(Թիվ 4429 ձեռագիր):

Գրիչների վրա առանձնապես ծանր ազդեցություն են ունե-
ցել քաղաքական դժվար պայմանները: Միքայել Յեվդոկեցին իր
1589 թ. ընդորինակած մի ձեռագրի հիշատակարանում ընթերցող-
ներից հետևյալն է խնդրում. «Անմեղադիր լերուք ծռադրչութեան
նոտրիս, զի ի մէջ դառնութեան գրեցի զսալ՝ այսպիսի դառն և
դժուար տանջանաւք...» (Հիսուս Պետ. մատենադարանի թիվ
1869 ձեռագիր):

Մի այլ գրիչ իր 1360 թ. ընդորինակած ձեռագրի հիշատա-
կարանում գրում է. «Գրեցաւ ի թվ. հայոց. ՊԹ. ի դառն և յան-
բարի ժամանակիս, զոր ոչ կարեմ գրով արկանել, բայց միայն
լուել» (Յերեմիայի ժողովածու, թիվ 49 ձեռագիր):

Գրիչները հաճախ իրենց հիշատակարաններում գանգատ-
վում են՝ լույսի պակասության («Եթե յոճ չնստի քեզ գիրս, նա
պատճառն այն էր եղբայր՝ ձէթի տակն էր և ճրագլուս պակաս»),
թանաքի վատության («Աւաղ թանաքիս վատութեան»), կաթիլ-
քի («Վայ յոլովութեան յորդ անձրեւիս, որ խափանումն ածէր
գրիս»), ճանձի և լուի շատության («Աւաղ բազմութեան ճանջիցս
և լուիցս, որ յոյժ վտանգին զիս»), թղթի ու գրչի վատության
(«Վայ քեզ սուտանուն Զաքարիա, գրիչն մեկ անգամ կտրեցի և
տասը թուղթ գրեցի»), ցավելի լուրեր լսելու («Աւաղ և վայ որ
լուս այսպէս համբաւ», «Ո՛հ ի լսել այսպիսի կսկծանաց գոր-
ծոյս») և այլ պակասությունների և դժբախտությունների համար:

Շատ են գրիչների մոտ մորեխի, համաճարակի և սովի հա-
մար արված գանգատները: 1713 թվ. ընդորինակված մի ձեռագ-
րի հիշատակարանում գրիչը հետևյալն է պատմում.

«Ի թիվ հազար հարիւր վաքսուն,
երկոյ աւել ի հետ ի նոյն,
եկավ մարախ բազում անհուն
ի քաղաքն Երևանոյն:

Մածկեալ եղև երեսս օղոյն,
հհեղ երկնից իբրև զձիւն,
թաւ Իջաւ մէջ արտերոյն,
սկսաւ ուտել իբրև զշուն:

Մահն եկաւ ի նոյն տարոյն,
հաւասարեաց ամէն տեղոյն,
խիստ կոտորեց մանտը ոյ մեծոյն,
փառըս տացուք ի աստծոյն:

Մովն եկաւ ի նոյն տարին,
խանն շահի եղով դարին,
սոված փարդեց դաշտ ոյ սարին,
աստուած փրկէ եկող տարին:

Մուկն եկաւ ի նոյն տարին,
հաց ոյ դարման յախիր արին,
խոտ չմնաց բնաւ ի սարին,
էլ չտեսնենք այսպէս տարին...»

(Թիվ 2444 ձեռագիր)

Քիչ չեն նաև տեղահանութեան, գաղթի համար գրված գան-
գատները: Շատ կան դեպքեր, յերբ գրիչը սկսում է վորեն ձե-
ռագրի ընդորինակութուն, մեկ էլ ահա հարձակվում է թշնա-
մին և նա ստիպված է լինում գրած ու չգրած մագաղաթը շալա-
կել և տեղից տեղ տեղափոխվել: Շատ ու քիչ տեղական կանգ
առած տեղում շարունակում է գրել և այդ մասին անում է իր
հիշատակագրութունը:

Մեզ մոտ, անցյալում, անհրաժեշտ է նշել, ձեռագիրը ամե-
նանվիրական իրն է համարվել: Գաղթելիս հաճախ թողել են ի-
րենց տան վողջ գույքը, անասունները, բայց ձեռագիրն աշխա-
տել են ազատել իրենց հետ:

Ձեռագրին անցյալում շնչավորում է տրվել: Ձեն ասում,
որինակ, ձեռագիրը թալան տարան, այլ ասում են գերի տարան,
կամ ձեռագիրը գերութունից ազատեցինք:

Ձեռագիրն անցյալում բավականին թանկ է գնահատվել: Ու-
րինակ, 1668 թվ. գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Դար-
ձեալ յիշեցէք գնաւոյ սուրբ աւետարանիս զՄարգարիտն, որ ետ
Բ եղ, Բ ձի, կով մի և էառ յիշատակ ի մեր էրիցէս...»: Ու-
րեմն այդ ձեռագիրն արժեցել է 2 յեղ, 2 ձի և մի կով: Մի այլ
ձեռագրի հիշատակագրութունից պարզվում է, վոր տվյալ ձեռա-
գիրը գտնվել է «գերութեան» մեջ և և նա «գերութիւն»-ից ազա-
տելու համար տվել են «կով մի՝ Ե փափասի արժէր, Ժ շահի
դրամ, Ե քիլայ ցորեն՝ Ժ փափասու տուին, ազատեցին... ի
գերութենէն...» (ՀՆՍՀ Պետ. մատենադարան, թիվ 212 (ն. ց.):

Արգելվել է ընդհանրապես մեկ անգամ գնված ու հիշատակ
տրված ձեռագիրը նորից վաճառել կամ գրավ դնել: 1442 թվ.
գրված մի ձեռագրի գրիչ, որինակ, կտակում է՝

«Իշխանութիւն ոչ ոք չունի՝
տալ գրաւական վասն արծաթի,
կամ վաճառել ընդ քանքարի՝
զի է՝ յազատ ամենայնի...»

(մեր մատենադարան, ձեռ. թիվ 62, Յերեմիայի ժողովածու):

Գրիչներն իրենց ընթերցողներին շատ են խնդրում լավ պա-
հել ձեռագիրը՝ խնամքով բռնել, հեռու պահել կաթիլքից, կրա-
կից, մրից և այլ կեղտից: Աստվածատուր գրիչն, որինակ, իր
1677 թվ. գրած հիշատակարանում հետևյալն է խնդրում՝

«Ով դու մանուկ սիրող բանի,
յինէն պատուէր քեզ այս լիցի.
յորժամ ընթերցման պատշաճ լինի՝
Խնամով բռնես և զգուշալի:

Ի հրոյ և ի ջրոյ և ի կաթիլքի,
և այլ ամենայն անմաքուր բանի...»:

(ՀՆՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 7046 ձեռագիր)

Մեր թիվ 5597 ձեռագրի հիշատակագիրը իր ընթերցողին
պատվիրում է՝ «զգուշացիր յամենայն դժբաղդ ասաց, ի ցեցոյ
և ի կերչաց և ի հիւթոց և յամենայն վատնողաց զվայելչութեան
դորա, միանկամայն և վերարկութեամբ իւրն հոգ տարցես դմայ,
և որպէս իմաստուն վաճառական պատուական մարդարտաց...»:

Ձեռագրերի վրա գրիչները աշխատել են բավականին յեր-
կար ժամանակ: Վորոշ ձեռագրերի տառերը, կարելի չէ ասել, վոչ
թե գրել, այլ նկարել են: Պատահում են ձեռագրեր, վորոնք գըր-
վել են յերեք, չորս և ավելի տարիների ընթացքում: Այսպես՝
մեր մատենադարանի թիվ 4472 ձեռագրի գրիչը իր ընդորինակած
ձեռագրի մասին հետևյալ տեղեկութունն է տալիս. «Եւ գիտելի է՝
զի սա սկսաք ՁՍ. թվականիս հայոց և աւարտեցաք ՁԶ՝ վասն
դառնութեան և խոսովութեան ժամանակիս: Եւ զյիշատակարանի
զհետ կարգի ոչ գնալոյն անմեղադիր լիւրւք՝ երբ սիրտն մաշ-
խեալ լինի՝ աչքն լուս պակաս կու հայի: Մարդ զմարդոյ ցաւ
չգիտէ՝ կէս գիշերին ժամ կու ձենէ: Մի այլ ձեռագրի գրիչ
1378 թվ. գրած իր հիշատակարանում հայտնում է. «...յոգնակի
սիրով գրեցի ամս է» (ՀՆՍՀ Պետ. մատենադարան, թիվ 2680):

Բացի գրչից, ձեռագրի վրա հաճախ աշխատում են նաև այլ

մասնագետներ՝ նկարիչներ (ծաղկողներ), մագաղաթը կոկոռներ, ձեռագիրը կազմողներ և այլն: Դրիչն այդ գեպըում իր հիշատակարանում խնդրում է հիշել իրեն ոգնող այդ մասնագետներին: Յեթե գրիչը մյուս աշխատանքները կա ինքն է կատարում, կամ գնել է թուղթը, սովորաբար հիշում է իր հիշատակարանում: ՀեՄՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 5568 ձեռագրի հիշատակագիրը հետևյալն է հայտնում՝

«Նիւթ և մեղան գղթորիս, թողին է արջասպն աղթիցիս, գույն սպիտակ քարտեզիս, թանկ քնեցի ես գիրիս...»:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայկական գրերի տեսակավորման ընդերում աղբյուրագիտության մեջ գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ: Կարելի չէ ասել, վոր հայկական գրերով գրադվող ամեն մի հեղինակ տվել է գրերի իր սեփական տեսակավորումը: Հայկական գրերի տեսակավորման հարցում յեղած կարծիքների այդ տարբերությունները բխում է մասամբ աղբյուրագետների տառաձևերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տարբերությունից: Այսպես, որինակ, վոմանք գրերի տեսակավորման հիմքը տառերի մեծությունն են ընդունում, վոմանք—գծագրական բնորոշ հատկանիշները և այլն:

Հայկական գրերի տեսակավորման հարցով լուրջ զբաղվել է Քարամյանցը: Նա ընդունում է յոթ տեսակ գրեր և տալիս է նրանց գրչություն հետևյալ ժամանակները՝

- | | |
|-------------------------|--------------------------------------|
| 1. Մեսրոպյան յերկաթագիր | Ե— Ը դար, |
| 2. Միջակ գիր | Ը— Ժ դար, |
| 3. Փոքր յերկաթագիր | Թ— ԺԲ դար, |
| 4. Բոլորգիր | ԺԲ— ԺԴ դար, |
| 5. Նոսր | ԺԴ— ԺԸ դար, |
| 6. Շեղագիր | ԺԵ— ԺԹ դար, |
| 7. Նոր շեղագիր | ԺԹ—ից մինչև մեր օրերը ¹ : |

Ինձիճյանն ընդունում է գրերի հինգ տեսակ՝ նշելով միայն նրանց ծագման ժամանակը՝

1. Յերկաթագիր Ե դարից հետո,
2. Յերկայնաձև յերկաթագիր Ժ-ԺԱ դարերից հետո,

3. Միջակագիր այդ նույն ժամանակում,
4. Բոլորգիր ԺԲ դարից հետո,
5. Նոսր գիր²:

Հայկական գրերի տեսակավորման նոր փորձ է անում Հ. Տաշյանը: Նա բացի գրերի հիմնական տեսակներից ընդունում է նաև անցման գրեր, ըստ վորում, հայկական գրերը նա տեսակավորում է հետևյալ յոթ խմբի մեջ՝

1. Դլխագիր յերկաթագիր,
2. Միջին մեսրոպյան յերկաթագիր,
3. Փոքր յերկաթագիր,
4. Անցման գիր,
5. Բոլոր գիր,
6. Նոսր,
7. Շղագիր³:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր Հ. Տաշյանն առաջինն է, վոր հաճախ նախորդ աղբյուրագետների կարծիքի, աշխատել է ապացուցել, վոր գրերի վորոշ տեսակներ, մասնավորապես փոքր յերկաթագիրը, ավելի հնից են գալիս, քան յենթադրվում է: Կանոնական-կրոնական գրականության համար գործ են ածվել գրչագիր և միջին-մեսրոպյան յերկաթագիրը, իսկ պատմագիտական գրականության մեջ—փոքր յերկաթագիրը:

Դրերի նոր և գիտական տեսակավորման փորձ է արել նորերս ընկ. Ղաֆադարյանը, իր «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» աշխատության մեջ՝ տեսակավորման հիմքն ընդունելով գծագրական առանձնահատկությունները: Նա ընդունում է հինգ տեսակ հայերեն գրեր՝

1. Բոլորաձև յերկաթագիր,
2. Ուղղագիր յերկաթագիր,
3. Բոլոր գիր,
4. Շղագիր³:
5. Նոսր գիր

Դրերի տեսակներից վոչ մեկն ընկ. Ղաֆադարյանը ժամանակի մեջ չի սահմանագծում՝ համարելով գրերի այդ բոլոր տեսակները:

¹ Ինձիճյան, Հնախօսություն, Գ, էջ 77-78:

² Հ. Տաշյան, Ահնարկ մը հայ հնագրության վրայ, էջ 34-49:

³ Կ. Ղաֆադարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, էջ 17-18:

¹ N. Karamiantz, Verzeichniss ... էջ 38.

սակները Մեսրոպի ձեռքով ստեղծած և բոլոր ժամանակներում գործածվող գրերը:

Գրերի նոր ձևի տեսակավորումը ընկ. Կ. Ղաֆաղարյանի կողմից պետք է ասել, հետաքրքիր է և ընդունելի: Իրապես գծա-գրական առանձնահատկությունների հիման վրա կատարած տեսակավորումն ավելի գիտական է, քան ուրիշ վորևե հատկանշի: Սակայն ընկ. Ղաֆաղարյանի այն դրվածքը, վոր հայկական գրերի բոլոր տեսակներն անխտիր V դ. են ստեղծվել, գիտական լուրջ կովաններով չի հիմնավորվում: Գրերի վորոշ տեսակներ կարող են ավելի հինգ դար, քան յենթադրվում է, ինչպես նկատել է Տաշյանը, բայց վոր հայկական գրերը ևս հարևան մյուս ժողովուրդների գրերի նման ունեցել են իրենց զարգացումն ու փոփոխությունը—գա կասկածից դուրս է:

Հայկական գրերը, մեր կարծիքով, պիտի բաժանել չորս հիմնական տեսակների՝ յերկաթագիր, բոլորգիր, նոտր գիր և շղագիր: Յերկաթգիրն, իր հերթին, պիտի բաժանել յերեք խմբի—բոլորձև յերկաթագիր, ուղղագիր յերկաթագիր և մանր յերկաթագիր: Վորոշել այս գրերից յուրաքանչյուր տեսակի գործադրման ձիշտ ժամանակը—անհնար է: Մեզ չեն հասել հնագույն տեքստերի մեծ մասը և մենք չգիտենք, որինակ, թե ինչ տեսակ գրով էլին գրվում պատմա-գիտական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերը V դարում: Մենք կարող ենք միայն մոտավորապես, ընդհանուր ձևով ասել, թե գրերի այս կամ այն տեսակը վոր դարերումն էր գերիշխող հանդիսանում և ինչպիսի բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում:

5. ՅԵՐԿԱԹԱԳԻՐԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԱՆԻՇԵՐԸ

Մեզ հասած հայկական գրությունն ամենահին տեսակը—յերկաթագիրն է հանդիսանում: Յենթադրվում է, թե նա յերկաթագիր է կոչվում այն պատճառով, վոր գրվել է յերկաթե ձողերով: Կան բանասերներ, վորոնք յերկաթագրի անունը բացատրում են վիճ թե յերկաթե ձողերով գրելու, այլ յերկաթե ժանգից թանաք պատրաստելու պատճառով:

Գրերի այդ տեսակը յերկաթագիր անունով մեր մատենագրությունն մեջ հիշելն այնքան էլ հին չէ: Ամենահին հեղինակը, վորը գործ է ածել այդ տերմինը, վորքան մեզ հայտնի է, Մխիթար Ապարանցին է: Նա, խոսելով աստվածաշնչի մասին, հայտնում է, վոր նրա զանազան մասերը գտնվում են «ի մագաղաթ

և ի թուղթ, երկաթագիր և գրչագիր»: Մասնավորելով նա խոսքը սաղմոսի վրա, գրում է. «Ոչ է միայնս ամենայն Սաղմոսաբան. որպէս յայտ է յերկաթագիր և ի գրչագիրս և յայլ միջակսն» (համեմ. «Հայկազեան բառարան»):

Յերկաթագրով են գրված մեզ հասած հին հայկական գրեթե բոլոր ձեռագրերն ու վիմագիր արձանագրությունները: Կանոնական-կրոնական բովանդակություն ունեցող գրականությունը գրված է բոլորգիր և ուղղագիր յերկաթագրերով, իսկ պատմա-գիտական և մեկնողական գրականությունը—մանր յերկաթագրով: Մանր յերկաթագիրը, հավանական է, մեր գրականության մեջ սկսվել է գործածվել V դարից:

Իրար հետ հավասար հնություն չունեն բոլորգիրը և ուղղագիր յերկաթագիրը: Առաջինը գործադրվել է հնագույն շրջանում, իսկ յերկրորդը մոտավորապես—IX—X դ. դ.:

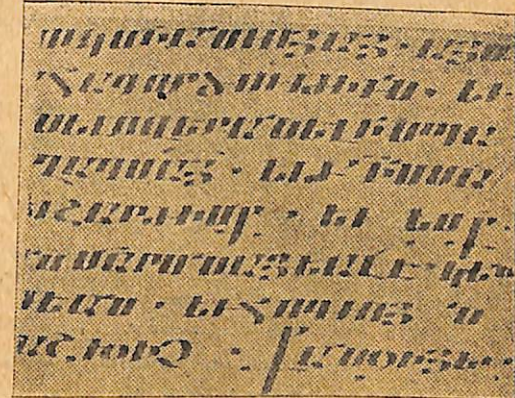
Յերկաթագիրը, համեմատած գրերի մյուս տեսակների հետ, ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.—

ա) Յերկաթագիրը մի քանի անգամ խոշոր է, քան հայկական գրության մյուս տեսակները:

բ) Յերկաթագրով գրված տեքստերի մեծ մասը չգիտե բառանշատում—յերեք, չորս և յերեմն ավելի բառեր գրվում են միացած ձևով և բառանշատումը կատարվում է կետից հետո:

գ) Յերկաթագիր տեքստերը չունեն «և» տառը—գրվում է «եւ» ձևով (սովորաբար, հաջորդող բառին միացած), «օ» տառը—գրվում է «աւ», և «ֆ» տառը չի գործածվում: Բոլորգիր և նոտր գրով գրված հնագույն վորոշ տեքստերում պահպանվում են յերկաթագրի այս ձևերը:

դ) Յերկաթագրի տեքստերի մեծ մասում «լ» տառը վորոշ



Նկ. 3. Բոլորձև յերկաթագիր VIII - IX դ. դ.

բառերում փոխարինվում են «դ»-ով—այդ>այլ, Աղէքսանդրիա> Ալէքսանդրիա, այդակերպեալ>այլակերպեալ և այլն:

Բոլորածն յերկաթագիրը և ուղղագիծ յերկաթագիրն ունեն իրարից տարբերվող հետևյալ հատկանիշները.—

ա) Բոլորածն յերկաթագրով գրված տեքստը նոր տողից սկսելիս, սկզբի առաջին տառը իր մեծության կիսի չափով տեքստի առաջին գծից դուրս է գրվում:

բ) Բոլորածն յերկաթագիրն ունի կլոր ձև, տառասյուները միացնող գծերը կամարածն են և ուղղագիծ: Նրանք յերկաթագրի նման քառակուսի ձևով չեն նստում տողի վրա:

գ) Բոլորածն յերկաթագիրը բացի միջակետից չգիտե այլ կետ, ըստ վորում, միջակետն ունի քառակուսի ձև և գրվում է տողից վերև:

դ) Բոլորածն յերկաթագրի տեքստերում հապավված են լինում միայն մի քանի անուններ:

ե) Բոլորածն յերկաթագիրը մյուս գրերից տարբերվում է հետևյալ տառաձևերում:

ա) «թ»-ի յերկրորդ գիծն իջնում է մինչև տողը (2)

բ) «ս»-ի առաջին գիծն ավելի յերկար է և թեք (1)

գ) «վ»-ի առաջին գիծը հավասարվում է յերկրորդին (3)

դ) «կ»-ի յերկրորդ գիծը շատ կարճ է և թեք (4)

ե) «լ»-ն սկսվում է «ի» տառի վերին յերկարությունից (5)

Նկ. 4.

Շատ ավելի հին ձևագրերում, որինակ V դարի գրչություն համարված Ֆրագմենտում, ինչպես արդեն ասել ենք, տարբերվում են հետևյալ տառերը.—

«ա»-ն գրվում է հունական «α»-ի նման (1)

«բ»-ն վերևի գծում միանում է (2)

«ե»-ն գրվում է հունական եպսիլոնի նման (3)

Նկ. 5

Հայկական հնագույն գրչագրերից Լազարյան ավետարանում նկատվում է ուղղագրական հետևյալ տարբեր ձևերը.—

ա) Ավելադրություն «յ» տառի—յայգեցան, դարձոյ: մատոյ, հատոյ, գործեայ, կոչեայ, նմայ, սմայ և այլն:

բ) Ավելադրություն «վ» տառի—ովմն, ովմանք, որովգայթ, Պետրովս, քարովգութին, բարւովք և այլն:

գ) Հապավումն «ը» տառի—յնթրիս, գնկեր, գնտրեալ, յնչից և այլն:

դ) Հապավումն «յ» տառի—զգոշ, վկից, հայհոութին, ողորմեցա, հաճեցա, պիտո, գո, միո, արտաքո, յորդու, թղենո և այլն:

ե) «ե» գրվում է «է»-ի փոխարեն—թե, եթե, ե, եին, խընդ-րեն, որպես, այնպես, եղեց, ապաքեն, պատուեր, գքեն, ի նա-զարեթե և այլն:

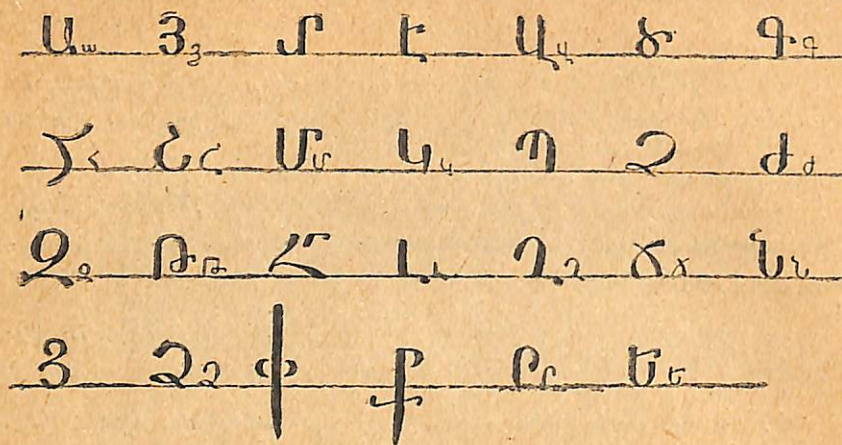
զ) «է» գրվում է փոխանակ «ե»-ի—արէգակն, փէսայ, ցէ-րեկ, էդաւ, էհաս, էթող, էհար, և այլն:

է) «կ»-ի փոխարեն գրվում է «գ»—անգեան, մանգունք, յանգողին, ցանգացան և այլն:

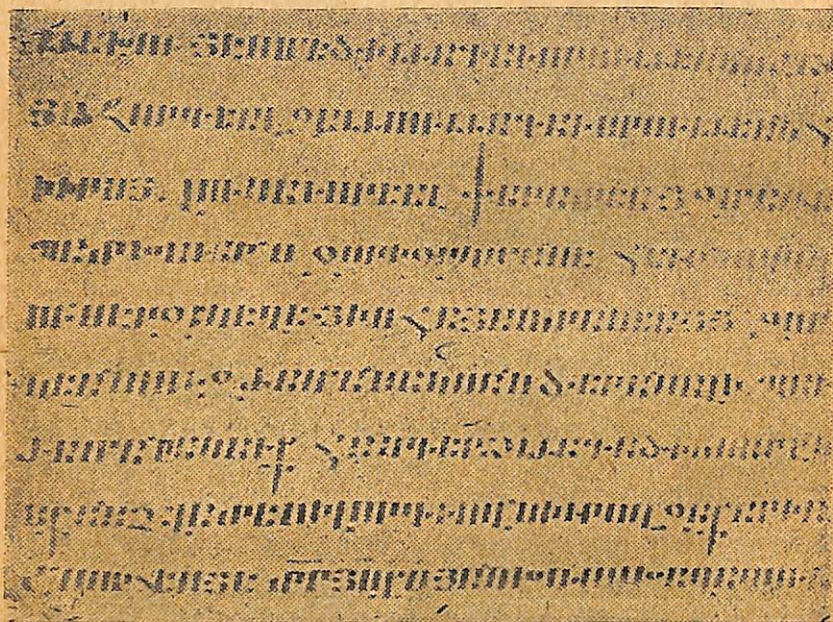
ը) «ու» գրվում է «աւ»-ի փոխարեն—ամավթ, նոքավք, ար-տասւովք, համրավ, համրավել և այլն:

Ուղղագրական այս տարբերվող ձևերն ընդհանուր յերևույթ չեն: Հին գրչագիրների մեծ մասը պահում են սովորական ուղղա-գրական ձևերը:

Դժվար է վորոշել յերկաթագրի գործածության ժամանակը մեր գրականության մեջ: Նա պարզ է, վոր սկսում է V դարից, բայց վորտեղ է նրա վերջին սահմանը—այդ դժվար է ասել: Մեր մատենագրարանում կրոնական-կանոնական բովանդակությամբ գրչագրեր են հանդիպում մինչև անգամ XIV դարում, այն ժա-մանակ, յերբ գործ ածվող գրի հիմնական տեսակը բոլորգիրն էր հանդիսանում: Յերկաթագրի ինչպես և մյուս գրերի ժամանակը վորոշելիս, հնարավոր է միայն ասել, թե նրանցից վորը ինչ ժա-մանակաշրջանում է գրության հիմնական տեսակ հանդիսանում: Այդ տեսանկյունով յեթե մենք մոտենալու լինենք հարցի ըն-նությանը, ապա կարելի յե ասել, վոր բոլորձն յերկաթագիրը կանոնական-կրոնական գրականության մեջ գրի հիմնական տե-սակն է հանդիսացել V դարից մինչև IX դարը, ուղղագիծ յեր-կաթագիրը—IX դարից մինչև XI դարը, մանր յերկաթագիրը (պատմագիտական բովանդակություն ունեցող գրականության մեջ, V—XII դ.դ.):



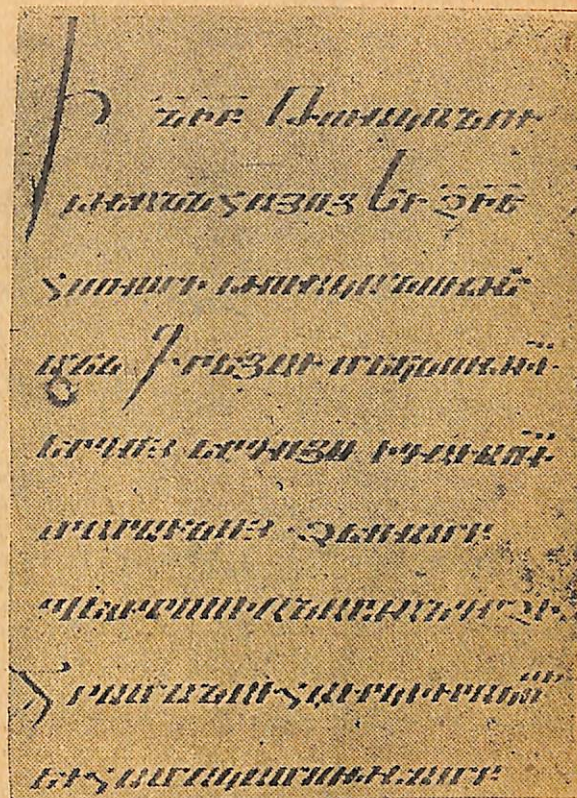
Նկ. 6. — Բսլորձե յերկաթագրի մի շարք տառեր



Նկ. 7. — 1232 թվին գրված յերկաթագիր (№ 777 թ. 51 Բ):

Մանր յերկաթագիրը իր գծագրական առանձնահատկություններով շատ և մոտենում ուղղագրի՝ յերկաթագրին և փաստորեն նրա փոքրացած տեսակն է։ Այդ տառերը վերոջ բանասերների

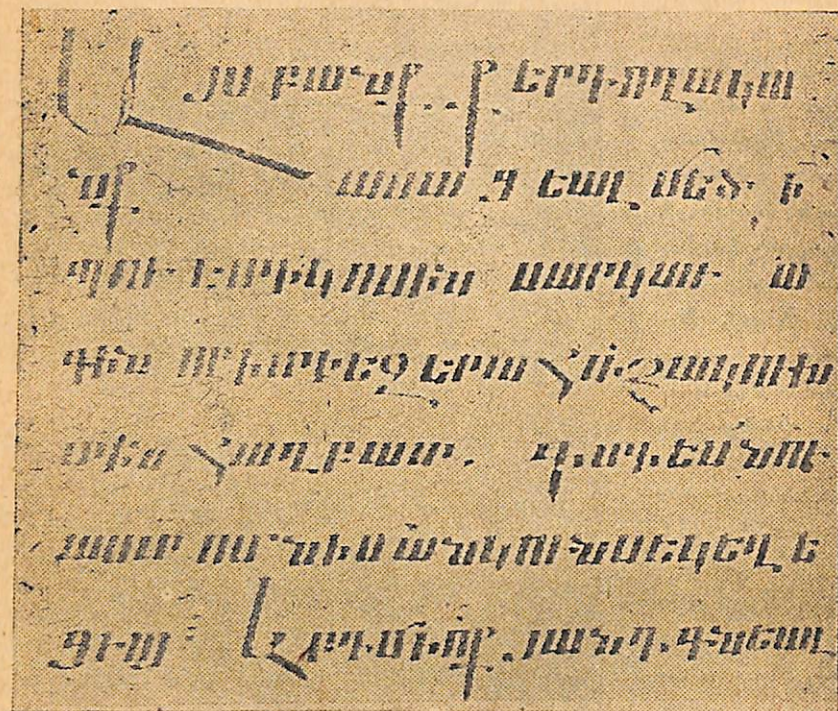
մոտ կոչվում են միջին մեսրոպյան գիր։ Անհրաժեշտ է նշել, վոր այդ գրով են գրված մեզ հասած պատմա-գիտական բովանդակություն ունեցող գրեթե բոլոր հնագույն տեքստերը — թղթի ամենահին ձեռագիրը, Ագաթանգեղոսի պատմության հնագույն ընդորինակության հատվածը (IX—X դ.), Խորենացու պատմության II գլխի գլխացանկը (X դ.), Յեղիշեյի պատմության պատառիկը (IX դ. ?) և ուրիշները։ Այդ նույն տառերով և գրված, ինչպես ասել ենք արդեն, կրոնական — կանոնական գրականության վորոշ տեքստեր և հատկապես ավետարանների համարաբար։ Այս տառերի գործածությունն, անկասկած, շատ հնից և գալիս։ V դարի հայկական հարուստ գրականությունը մեր կարծիքով, խոշոր յերկաթագրով բավարարվել չէր կարող և նա պիտի գործածած լիներ նաև գրերի այս տեսակը, վորը արագ գրելու և տեղ տնտեսելու տեսակետից ավելի նպատակահարմար էր։



Նկ. 8. — Մանր յերկաթագիր։ Գրված 973 թվին (=ՆԻԲ թվ.) (№ 2684 թ. 245 ա):

XI—XII դարերում մեզ հանդիպում են մանր յերկաթագրից բոլորգրին անցնող գրի վորոշ տեսակները։ Այդ գրերի մի շարք

տառեր արդեն նոր ձև են առնում: «Ա»-ն սկսում է գործ ածվել «ա» ձևով, «Յ» — «յ», «Մ» — «մ», «Պ»-ն — «պ» և այլն:



Նկ. 9.—XIII դարի անցման ձեռագիր:

Անցման շրջանի հետաքրքիր գրություն ունի ակադ. Ն. Յե. Մառի ուսումնասիրած Պիղպեքի գերեզմանատանը գտնվող մի տապանաքարի հայկական արձանագրություն, վորը նա հրատարակել է «Зап. восточн. отдел. имп. русск. археолог. общ-ва» VIII, 344—349 («Надгробный камень из Семиречия» վերնագրով): Այստեղ գլխագիր «Ա» տառը սկսել է փոխվել յե-րեք ճյուղ ունեցող «ա»-ի, բայց դեռ չի կորցրել և յերկաթագրի վորոշ ձևերը:

6. ԲՈԼՈՐԳԻՐԸ

Յերկաթագրին հետևում է բոլորգիրը: Դժվար է բացատրել նրա առաջնությունը—նա բոլորովին ել կլոր չէ, այլ քառանկյունի ձև ունի, բայց ինչո՞ւ յե կլոր կոչվում, դժվար է ասել: Բոլորգիրը նմանվում է մեր ներկա տպագրության մեջ գործածված տառերին: Հաճախ նմանությունն այնքան մեծ է, վոր վորոշ ձեռագրեր դժվար են տարբերվում տպագրից:



Նկ. 6.— 1272 թվի գրություն ունեցող բոլորգիր (№ 2563 թ. 378):

Յերկաթագիրը գեղեցկության տեսակետից իր կատարելությունն է հասնում Կիլիկյան դպրոցում: Ձեռագրեր կան մեր մասնադարանում, վորոնց վրա գրիչը տարիներ է աշխատել, ցանկանալով գեղեցիկ ու հավասար ընդորինակել ձեռագրերը:

Բոլորգիրն, ինչպես ասել ենք արդեն, գրության գերիշխող տեսակն է դառնում Կիլիկյան դպրոցում, XII դարում: Ճիշտ այս ժամանակին է վերաբերում նրա մասսայական գործածությունը նաև Արևելյան Հայաստանում: Նա մնում է մեր ձեռագրերում վորպես գերիշխող տառերի տեսակ մինչև XVII դարը:

XV—XVI դարի բոլորագիր ձեռագրերում մեր սովորական տպագիր տառաձևերից տարբեր են գրվել «հ» և «ժ» տառերը: «Հ»-ն գրվում է «Ծ» ձևով, իսկ «Ժ»-ն — «Ժ»:

Հայկական գրականության մեջ, սկսած հնագույն շրջանից, կատարվել են մեծ չափով հապավումներ: Հապավված բառերի թիվը համեմատաբար ավելի շատ է հատկապես ուշ շրջանում գրված ձեռագրերում: Վորջան հին և ձեռագիրը, այնքան քիչ են և հապավումները:

Լազարյան կոչված ավետարանում, ինչպես և դրանից առաջ ու դրա ժամանակ գրված տեքստերում, մեզ հանդիպում են հապավված միայն վեց բառ՝ Ած, Յն, Եէմ, Քր, Իեդ և Տք: Մյուս բոլոր բառերը գրվում են առանց հապավման:

XII—XIII դարերի գրչությունն ունեցող ձեռագրերում սկսում է շատանալ հապավված բառերի քանակը: Սկսում են հապավվել վորոշ բառերի վերջավորությունները, հատկապես «թիւն» վերջավորությամբ (առաքինութի, նեղութեն, ազդարարութե, բռնութե և այլն): XIV—XV դարերից սկսած, հատկապես բոլորգիր և նոտր գրչությունն ունեցող ձեռագրերում, հապավումներն սկսում են արդեն մեծ չափերի հասնել: Նոտր գրչությունն ունեցող վորոշ ձեռագրեր են պատահում, վորոնց տեքստում կրճատված են գրեթե բոլոր ձայնավոր տառերը («Պտճռ վրկնիմք ով սրղք իմստթե և որք իմյս էք ցնկցելք ուսանել զիտթի արձնցնել ձեզ արհեստ հմրղթե ոպս կնդնի ձյն ի բրի ուսուցչէ»):

Հատուկ անուններից ամենից շատ հապավվում են հեռեյալ բառերը (տես նկ. 9):

իէլ - իսրաէլ	Գրգր - Գրիգոր
էգս - էգիպոս	Արգս - Արագիս
էղմ - էրուսաղէմ	Վրդն - Վարդան
Ահկ - Ասիակ	Քպի - Քապուհ
Վմս - Վովսես	Խրկլ - Խերակլ
Դթ - Դաւիթ	Գգկ - Գագիկ և այլն

նկ. 9.

Բոլոր և նոտր գրչությունն ունեցող ձեռագրերում հաճախ հապավվում են հեռեյալ բառերը (տես նկ. 10):

թվ } - թուական.	բվկ - Բապուկ
թւ }	ամ - ամենայն
թու }	ոպ - որպէս
թգր - Թագաւոր	վն - վասն
բպմ - Բապում	ամնիւ - ամենիւն
վր - վինւոր	դրջլ - Դարջեալ
ք - քար	հնպ - Խանապապ
վր - վերայ	յռզ - յառազ
կմ - կամ	վոյ - վասնորոյ
խպի - Խանպի	պրն - պարոն
ըդ - Ընդ	ըդեմ - Ընդդեմ
նր - նորա	նմ - նմա
նց - նոցա	ամ, պմ - ամենայն, պամենայն
բր - Բարեբար	բթ - Բոթիշկ
դ - յաղագս	

նկ. 10.

Պատահում են բառեր, վորոնք հապավվում են վոր թե միջից, այլ սկզբից, — կրճատվում են նրանց սկզբի ձայնավոր տառերը: Այդպիսի բառերից են (տես նկ. 11):

նթ - անօթի

թկ - օրինակ

ւց - արւաց

նփ - այնչափ

ղղ - աղաղակ

նկ. 11.

XVI—XVIII դարերում գրված գրեթե բոլոր ձեռագրերում հապավվում են բառերի վերջավորութունները «թիւն» վերջավորութեամբ՝ իր բոլոր ձևերով (գիտութի, գիտութե, գիտութբ)։ Հապավված բառի վրա գրվում է պատիվ։ Գործածված պատիվը հիմնականում յերեք ձևի յե՝ (յերկաթագիր ձեռագրերում), և = : Դրանք յերեքն ել գրվում են բառի վրա։

9. ԳԱՆԱՓԱՐԱԳՐԵՐԸ

Մագաղաթ դժվար ձեռք բերելու հանգամանքը վաղուց է ստիպել մարդկանց գրչության մեջ հաճախ կրկնվող բառերը փոխարինել պայմանական կարճ նշաններով։ Այդ նշանները գրականության մեջ հայտնի յեն նշանագրեր («գաղափարագրեր»-идеография) անունով։ Գաղափարագրեր են մեզ հանդիպում բոլոր փոքրգրիչների լեզուներով գրված հնագույն ձեռագրերում, վորոնց թվում և հայկականում։ Միջին դարերում հայկական ձեռագրերում գործածված գաղափարագրերը հավաքվել են առանձին ցուցակներում։ Այս ցուցակները սովորաբար վերնագրված են լինում «Նշանագիրք իմաստնոց»։ Յերբեմն նրանք վերնագրված են լինում նաև՝ «Նշանագիրք», «Բացարարութիւն առաջնոց գրոց», «Համառոտագրութիւն», «Մեկնութիւն նշանագրաց», «Նշանագիրք հայոց և մեկնութիւնք նոցին» և այլն։

Հայկական գաղափարագրերի քանակը շատ մեծ է։ Ձեռագրերում պատահում են «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի այնպիսի ցուցակներ, վորոնց մեջ բերված են ավելի քան 300 նշաններ։ Գրչության արվեստով զբաղվող հեղինակների համար այս նշանագրերի յուրացումը սովորական մի բան է համարվել։ Մեր ժառանգարանի թիվ 2371 ձեռագիրը, վորը գրված է Կաֆայում XIV դարում ու պարունակում է այն ժամանակ դասավանդվող կարևոր առարկաները, «Նշանագիր իմաստնոց»-ը շարադրված է վորպես քերականության որգանական մասը։

Գաղափարագրերի մի զգալի մասը իրենց ձևով համապատասխանում է գործածվող բառի նշանակութեանը։ Այդ նմանությունն այնքան ակնբախ է, վոր վորոշ գիտնականներ յենթադրել են, վոր հայերեն գաղափարագրերը—հայկական հիերոգլիֆներն են։ Այդպիսի գաղափարագրերից են, որինակ, հետևյալները (տես նկ. 12)։

✱ - աստղ

Ս - լուսին

Վ - գաւազան

°° - պտուղ

Բ - արծու

Մ - թռչուն

|||| - աստիճան

Δ - լյառ

⊕ - խաչ

— լեզու

Մ - խոր

□□ - փայլանակ

Ս - եղջ

նկ. 12.

Գաղափարագրերի վորոշ մասը գրվում է սովյալ բառի առաջին տառով։ Այդպիսի գաղափարագրերից են (տես նկ. 13)։

Օ - օղ	Վ - վան
Ճ - ժամանակ	Ը - ըստ
Դ - Կան	Թ - Թե
Ծ - Ծրպետ	Ս - սուս
Զ - Զախարիա	Բ - Բերաբեր
Փ - փառաւոր	Դժ - Դաւանաւոր

Վերջապես, կան աշխարհի գաղափարազերեր, վորոնք իրենց ձևով բոլորովին չեն համապատասխանում ուղյակ բառի նշանակությանը: Այդպիսի գաղափարազերերից կարելի յի նշել (տես նկ. 14, 15 և 16):

64. 14.

 - աահման
 - հարա
 - արեմուք
 - հիւսիս
 - արեւել

 - անապատ
 - կոապաշի
 - անդաստան
 - պարկեշի

ՆԿ. 14.

Ձեռագրերում գաղափարագրերը գրած են ամբողջ իրենց նախորդիով և
վերջավորությամբ: Որինակ՝ աշխարհ-ի գաղափարագիրը էՅ)-ՅԻ,
ԿՅ, յՅԷ, յայ, յաւ և այլն: Կամ լրանի գաղափարագիրը (Տ)-
ՏԻ, ԿՏ.

64. 15.

Անհրաժեշտ է նշել, վոր «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի մեջ մտնում են վոչ միայն գաղափարագրերը, այլև այն բառերի համառոտագրությունները, վորոնք վերջավորություններում են հապաված: Բերում ենք այստեղ մեր մատենադարանի № 3177 ձեռագրի «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի 2 էջից՝ բաղկացած նկարը:

ℓ₄. 16.—ℕ 3177, 1_μ.—2_{mm}. ♂♀. 75.19?

նում ե: Ծածկագրության այս տեսակների մեծ մասի մեկնությունները գտնվում են հայերեն ձեռագրերում: Պարզվում է, վոր ծածկագրությունը, մյուս առարկաների հետ միասին, դասավանդվել է հին հայկական դպրոցներում: ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 1869 ձեռագրում, վորն ընդորինակված է 1585 թ. Յեվդոկիայում, Անդրիաս գրչի կողմից, տեղավորած է մի այբբենաբան՝ «Գիրք տղայ կարդացնելու է» վերնագրով: Այս այբբենաբանից յերևում է, վոր աշակերտը տառերն ու թվերը սովորելուց հետո պարտավոր է սովորել նաև ծածկագրության մի քանի տեսակը: Հայկական ծածկագրության այս տեսակների վերաբերյալ ընդհանուր գաղափար կազմելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել նրանց մի քանիսի վրա.—

1. Երջագիր:— Սովորական հայերեն գրերն են, միայն գրվում են շուռ տված ձևով: Պահում են իրենց սովորական հնչյունն նշանակությունը: Այս ծածկագրով գրված տեքստերը կարգալու համար անհրաժեշտ է նրանց առջևը պահել հայելին, վորը շուռ է տալիս ուղիղ ձևի (տես նկ. 17):

Ե	Պ	Գ	Դ	Ե	Ն	Ը	Ր	Գ	Ս
Ճ	Դ	Զ	Է	Ը	Թ	Վ	Ե	Դ	
Ս	Դ	Բ	Է	Ե	Ո	Տ	Տ	Լ	Ն
Ֆ	Վ	Դ	Ե	Ը	Դ	Ն	Ե		

Նկ. 17.— (№ 1869 քեր 395 ա, Յեվդոկիա, Անդրիաս 1585 թ.):

2. Աղվանից գիր:— Դարձյալ հայկական նշանագրերն են, գծագրական զգալի փոփոխություններով: Վորոշ տառերում այդ փոփոխությունն աճյալն մեծ է, վոր առաջին պահին դժվար է ճանաչել: Յեղել են բանասիրության մեջ մարդիկ, վորոնք հենվելով վերնագրի վրա այս ծածկագրերը համարել են աղվանական նշանագրեր: Սակայն պարզվում է, վոր նախնական վերնագիրը յեղել է վոչ թե «աղվանից գիր», այլ «աղաջնագիր», վորը ժողովրդական նշանակությամբ հասկացվել է ծածկագիր: Ծածկագրերի այս տեսակը չպիտի շփոթել ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 7117 ձեռագրում յեղած «աղուանից գրի» հետ, վորը հրատարակել են պրոֆ. Շանիձեն և դոց. Աբուլաձեն իրենց՝ «Նոր հայտնաբերված աղվանից այբուբենը» աշխատության մեջ: Վերջինս

ծածկագրությունն է և հիմքեր կան յենթագրելու, վոր նա կարող է և լինել աղվանից նշանագրերը: Ծածկագիր հանդիսացող «աղվանից գրերը» ավելի ճիշտ—աղաջնագրերը, ինչպես ասել ենք վերևում, պահում են հայկական նշանագրերի տառաձևերը (տես նկ. 18):

Ծածկագիր «աղվանից գրի նմուշը հետևյալն է»
«Նյս է աղուանից այբուբենն»

Ն:	Ր:	Գ:	Դ:	Ե:	Ն:	Ը:	Ր:
Օ:	Դ:	Ք:	Լ:	Կ:	Վ:	Ե:	
Շ:	Ծ:	Ի:	Ք:	Ն:	Ը:	Ե:	
Շ:	Դ:	Է:	Վ:	Ը:	Օ:	Կ:	
Ի:	Վ:	Օ:	Ք:	Ն:	Օ:	Օ:	Ն:
Լ:	Ք:	Ք:					

Նկ. 18.— (№ 3124 քեր 11 բ. XVIII դ.)

3. Գծավոր կեսագրեր:— Հնում սա ամենաշատ ձգործածական ծածկագիրն է հանդիսացել: Ուղղագրիժ սյուների և նրանց մոտ

Ե	Ր	Գ	Դ	Ե	Ն	Ը	Ր
Ժ	Ի	Լ	Խ	Ծ	Կ	Կ	Շ
Լ	Ն	Ժ	Ն	Շ	Ն	Ն	Ն
Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն	Ն

Նկ. 19.— (Հայաս. Պետ. կենտր. ձեռագ. Մատենադարան № 1869 քերթ 329 ա՝ գրված 1585 թ. Անդրիաս գրչի, Յեվդոկիա):

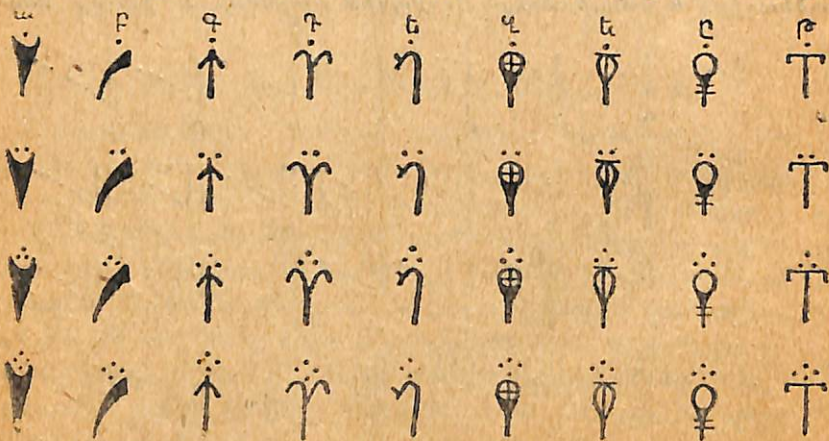
գրված կետերի քանակով վորոշվում է նրա համապատասխան տառանիշը: «Ա»-ից մինչև «Ժ»-ն գրվում է մի գծով, «Ժ»-ից— «Ճ»-ն՝ յերկու գծով, «Ճ»-ից— «Ե»-ն՝ յերեք գծով, իսկ «Ե»-ից հետո՝ չորս գծով: ՀեՄՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագրերում պատահում են այնպիսի ընդորինակություններ, ուր գրիչն իր անունը այս ծածկագրով է հայտնում: Այսպես՝ թիվ 2001 ձեռագրում (թերթ 139 թ.), ընդորինակված XIV դարում, Գրիգորիս անունով մի գրիչ իր անունը հայտնում է այս ծածկագրով: Գծավոր կետագրերի այբուբենը կազմված է հետևյալ նշանագրերից (տես նկ. 19):

Այդ նույն ծածկագրով մի հիշատակություն է գրված նախկին Լազարյան ձեռագրանիս պատկանող մի գրչագրում («Յիշատակ է քարոզգիրքս Սրապիոն վարդապետին») և ներքևում տված և այսպիսի մի վոտանավոր՝

«Եթէ դպիր ես նալ կարդալ,
Չէ նա վղիդ տուր և հաղայ,
Մի մեղադրիր ինձ ի կամայ,
Բանս արուեստիւ է միդ արայ»:

(Հրատ. Ն. Մառի—«Հանգ. ամս» 1892 թ., էջ 52):

4. Գավազանագրեր:— Շատ քիչ են տարբերվում գծավոր կետագրերից: Տարբերությունը գծիկների մեջ է—այստեղ գծերի փոխարեն գրվում են զանազան տեսակի գավազանաձև ցախիկներ, ուստի և կոչվում է գավազանագիր: «Ա»-ից մինչև «Ժ»-ն գործ է



Նկ. 20.— (Ձ 2001, թերթ 223, գրիչը—Թոմաս, XIV դար):

ածվում մի կետ, «Ժ»-ից մինչև «Ճ»-ն՝ յերկու կետ, «Ճ»-ից— «Ե»-ն՝ յերեք կետ, «Ե»-ից հետո՝ չորս կետ: Այս ծածկագրի այբուբենը գրվում է հետևյալ ձևով (տես նկ. 20):

5. Յեղբայրագրեր:— Ծածկագրերի այս տեսակը կոչվում է նաև փոխարինագրեր, վորովհետև այբուբենի մի տառը իր հընչնական նշանակությամբ փոխարինում է մյուսին: Այբուբենը բաժանվում է յերկու մասի—«ա»-ից մինչև «դ» և «ճ»-ից մինչև «ք», և համարական կարգով գրվում իրար զուգահեռ՝ փոխարինելով իրար իրենց հնչնական նշանակությամբ (տես նկ. 21):

ա	բ	գ	դ	ե	վ	է	լ	թ
ճ	մ	յ	ն	շ	ռ	չ	պ	զ
ժ	ի	լ	խ	օ	փ	հ	ձ	ղ
ռ	ւ	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք

Նկ. 21.

«Աղիւսակս այսպես իմացիր, այբ որ պիտանայ ձէ. գրէ, ձէ որ պիտանայ այբ. գրէ: Ժէ որ պիտանայ, ըռայ գրէ. ըռայ որ պիտանայ յէ. գրէ և այլն ի կարգին գնայ»:

6. Միասուն ծածկագրեր:— Վերցվում է այս ծածկագրության մեջ «ա» տառը և նրա վերևից կամ ներքևից դնելով կետեր, պատիվներ և կլոր նշաններ տալիս են իրենց ցանկացած տառի հնչյունը (տես նկ. 22):

Ծածկագրի այս տեսակն ամենից քիչ է գործածական: Բավական է վորևե գծիկ մոռացվի գրվել, կամ ճիշտ չգրվի՝ նրանով գրված տեքստն անհնար կլինի կարգալ:

7. Խմբավոր փոխարինագրեր:— Ծածկագրության այս տեսակը փոխարինագրերի ավելի բարդացված տեսակն է: Այբուբենի առանձին տառերը փոխարինվում են հայկական այբուբենի յերկու, յերեք այլ տառերով: Մի տառով միայն գրվում է «ա» տառը (տես նկ. 23):

8. Ծածկագիր բվականներ:— Ծածկագրության այս տեսակի բանալին պահված է Անդրիաս գրչի վերև հիշատակված դասագրքում: Սա գործ է ածվել միայն թվականների համար: Իր բովանդակությամբ ծածկագրության այս տեսակը շատ պարզ է:

Մեկից մինչև իննը գրվում է հայկական այբուբենի տառերով՝ իրենց սովորական թվական նշանակութամբ, տասից մինչև հարյուրը գրվում է «ա»-ից—«թ» տառերով՝ մի գերո ավելացրած, հարյուրից—հազարը՝ նույն տառերը յերկու գերոյով, և վերջապես, հազարից—ութ հազարը՝ դարձյալ նույն տառերը՝ յերեք գերոյով:

ա	արժանաւոր	ապաւէն	անդադար	աղօթ
ա	ամբարիշտ	ամբարփաւն	անըսգամ	անիրաւ
ա	անոխակալ	անուան	արշակնա	ակամա
ա	անդրանիկ	արեգակն	այնպէս	այսպէս
ա	անդամալուծ	աղգամուղզ	այնորիկ	այսորիկ
ա	արժանի	անշրկ	արվայ	ահեղ
ա	անշրկ	արվայ	ահեղ	անարժան

Նկ. 22.— Այս է նշնգիր: № 1465 թերթ 13 ա—29 բ, 1628 (?) նազար գրչի (նույն ջեռագրում այս ծածկագրով գրված է Հովհաննես Վոսկերեսի «Հավատամբը»-ը

Սրանցով, իհարկե, չեն վերջանում հայկական մատենագրության մեջ գործածված ծածկագրության տեսակները: Արխիվում կան Աշտարակեցու և այլ անձնավորությունների մի շարք ծածկագիր նամակները, վորոնց հետ ծանոթանալ ցանկացողը պիտի կարգա այդ տեքստերի վերաբերյալ մասնագիտական ուսումնասիրություններ:

Ի միջի այլոց, մենք կանգ չառանք նաև հայկական բժշկա-

րաններում գործածվող ծածկագրերի վրա: Ինչպես վուր այժմ առանձին դեղերի համար ռեցեպտներ են գրվում լատիներեն լեզվով, վորը հասկանալի չի մասնագետ չեղող անձնավորության համար, այնպես էլ հնում առանձին դեղերի ռեցեպտները հաճախ գրում էին ծածկագիր, վորպեսզի հասկանալի չլինի ամեն մի սովորական ընթերցողի համար: Նման ձևով ծածկագիր տեքստեր են պատահում ալքիմիական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում:

11. Թվերի ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ:

Մեր ներկա թվերի գործածությունը հայկական գրության մեջ նոր է: Նա XVII—XVIII դարերից դենը չի անցնում: Հայ մատենագրության մեջ դրանից առաջ վորպես թվեր գործ են անվել հայկական տառերը: Համարական կարգով հայկական այբուբենի «ա»-ից մինչև «թ» տառը հանգիսացել են միավորներ, «ժ»-ից մինչև «ճ»-ն—տասնավորներ, «Ճ»-ից մինչև «Ե»-ն—հարյուրավորներ և «Ե»-ից հետո յեղող տառերը—հազարավորներ: Հայկական այբուբենի առանձին տառերը մեր մատենագրության մեջ գործ են անված հետևյալ նշանակութամբ:—

ա=1	ժ=10	ճ=100	Ե=1000
բ=2	ի=20	մ=200	ւ=2000
գ=3	լ=30	յ=300	վ=3000
դ=4	խ=40	ն=400	տ=4000
ե=5	ծ=50	շ=500	ր=5000
զ=6	կ=60	ո=600	ց=6000
է=7	հ=70	չ=700	ւ=7000
ը=8	ճ=80	պ=800	փ=8000
թ=9	դ=90	ջ=900	ք=9000

1624 թվականը հայկական տառերով գրվում է—ՌՈՒԴ, 9978-ը—ԳՁՀԸ, 3282-ը—ՎՄՁԲ, 1999-ը ՌՁԴԹ և այլն:

Ձերոյի համար առանձին նշան գոյություն չի ունեցել: Թվերի մեջ կամ վերջում պահանջվող գերոն հասկացվել է նախորդ տառի թվական նշանակության հետ միասին: Այսպես՝ 1080 թվականը գրվել է ՌՁ տառերով, 8002-ը—ՓԲ, 1608-ը—ՌՈԸ և այլն:

Հազարավորներից բարձր թվերը հաշվվել են բյուրերով: Բյուր է համարվել տասը հազարը: Հաշվումները հեշտացնելու համար բյուրի համար գործ են անել նշանը: Դա հնարավորու-

Թյունն եւ ստեղծել առանց դժվարութեան միլիոններէ, տասնյակ միլիոններէ հաշիվներ անել: Բյուրի (չորս գերոյի) այդ նշանը բազմաթիւ տեղերում գործածված ենք տեսնում VII դարի մաս-
թեմատիկոս (համարող) Անանիա Շիրակացու կողմից՝ իր նորե-
րըս մեր մատենագրարանում հայտնաբերված թվաբանութեան դա-
սագրքում: Բյուրի համար գործածված այդ նշանը հայկական
տառի վրա գնելիս, չորս գերոյով մեծանում եւ նրա թվական նշա-
նակութիւնը: Այդ հաշվով հայկական այբուբենի տառերը ստա-
նում են հետեւյալ թվական նշանակութիւնը:—

ա՛ = 10.000	ժ՛ = 100.000	Խ՛ = 1 միլիոն	ռ՛ = 10 միլիոն
բ՛ = 20.000	Ի՛ = 200.000	Տ՛ = 2 — — —	ւ՛ = 20 — — —
գ՛ = 30.000	Լ՛ = 300.000	Վ՛ = 3 — — —	փ՛ = 30 — — —
դ՛ = 40.000	Խ՛ = 400.000	Կ՛ = 4 — — —	ր՛ = 40 — — —
ե՛ = 50.000	Տ՛ = 500.000	Շ՛ = 5 — — —	ղ՛ = 50 — — —
զ՛ = 60.000	Կ՛ = 600.000	Ո՛ = 6 — — —	ճ՛ = 60 — — —
է՛ = 70.000	Կ՛ = 700.000	Շ՛ = 7 — — —	ւ՛ = 70 — — —
ը՛ = 80.000	Յ՛ = 800.000	Կ՛ = 8 — — —	փ՛ = 80 — — —
թ՛ = 90.000	Ղ՛ = 900.000	Չ՛ = 9 — — —	վ՛ = 90 — — —

Պրինակ 6,874 528-ը գրվել է հայկ. տառանիշներով
Ո՛ Զ՛ Ե՛ Կ՛ Ը՛ Ի՛ Ը՛, 80 024-ը - Ը՛ Ի՛ Զ՛, 1.001.000-ը - Ո՛ Ղ՛ և այլն:

Նկ. 23.

Թվական նշանակութեամբ գործածված տառերը մյուսնե-
րից տարբերելու համար, ձեռագրերում, ինչպես և վիմական ար-
ձանագրութիւնների մեջ, սկզբից և վերջից դրել են միջակետ կամ
վերջակետ: Բացի այս, թվական նշանակութեամբ գործածված
տառերի վրա գրվել են պատիճներ: Որինակ՝ «Յամի : ՌՅՁԹ:
արեգ ամսոյ : ԻԲ: լուսինն խաւարեցաւ», «Ի թուականութեան
հայոց : ՌՅՁԹ: եղև մահ տարածամ», «Արշակ թագաւորեաց . ԽԲ.
ամ և . Է. ամիս» և այլն:

Հայկական վորոշ ձեռագրերում, հատկապես նոտր գրչութիւն
ունեցող ձեռագրերում, պատահում են դեպքեր, յերբ խախտվում
են թվական գործածվելու ներկա կանոնները: Այսպես, յերբմն
հազարավոր կամ հարյուրավոր թվերի համար գործածվում են
վոշ թե տվյալ թվանշանի համապատասխան տառանիշը, այլ հա-

զարավոր կամ հարյուրավոր թվանիշը միավոր թվանիշով: Որի-
նակ՝ 3600-ը գրվում եւ վոշ թե սովորականի նման վՈ, այլ—
ԳՈԶԶ, կամ 585—վոշ թե ՇՁԵ, այլ—ԵՁՁԵ և այլն. կան դեպքեր
յերբ «Ժ»-ից հետո յեղած տառերը դառնում են վոշ թե տասնա-
վորներ, այլ մնում են միավոր թվանշանում: Այդ դեպքում «Ի»-ն
վոշ թե 20-ի յե հավասար, այլ—11-ի, «Ը»-ն վոշ թե 30-ի, այլ—
12-ի (այդպես եւ Մլքէ թագուհու կոչված ձեռագրում): XVII և
XVIII դարերում գրված նոտրգիր ձեռագրերում պատահում են
դեպքեր, յերբ հայկական թվանիշ տառերի հետ սկսում են գործ-
ածել գերոն (որինակ՝ Մարտիրոս դի Առաքելի Ժամանակագրու-
թեան մեջ): Այստեղ 1680-ը գրվել եւ ՌՈԶՕ. 1025-ը—ՌՕԻԵ ձևով:

Հայկական գրչագրերում մեզ հանդիպում են նաեւ մի հա-
մարիչ ունեցող պարզ կոտորակների գործածութիւն: Նման կո-
տորակներ մեզ հանդիպում են Շիրակացու թվաբանութեան խընդ-
րագրքում և Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի մեջ:
Կոտորակի նշանակութեամբ գործածված թվանշանի վրա գրվում
եւ թավի նման մի նշան (շատ նման բյուրի նշանին) այն տարբե-
րութեամբ, վոր այդ նշանը գրվում եւ վոշ թե տառի հետեւից, այլ
առջեւից: Շիրակացու թվաբանութեան խնդիրներից մեկի պատաս-
խանը, —վորը հավասար եւ յեղել $7\frac{3}{11}$ -ի, —գրվել եւ—Է,՝Ն՝Ի՝ՆԻ,
մի ուրիշը—Գ՛/՛՛-ը գրվել եւ թ,՝ԺԱ: Կեսի համար յերբմն գործ
են ածել լատինական Շ տառի նման մի նշան: «Յեռոն...ծայրն ի
նեղքոյ գայ յ յովկիանոս առաւել քան դայլ երկիր՝ մասունս
երիս և Ե, որ լինի ասպարէզը հազար եւթն հարիւր և յիսուն»:

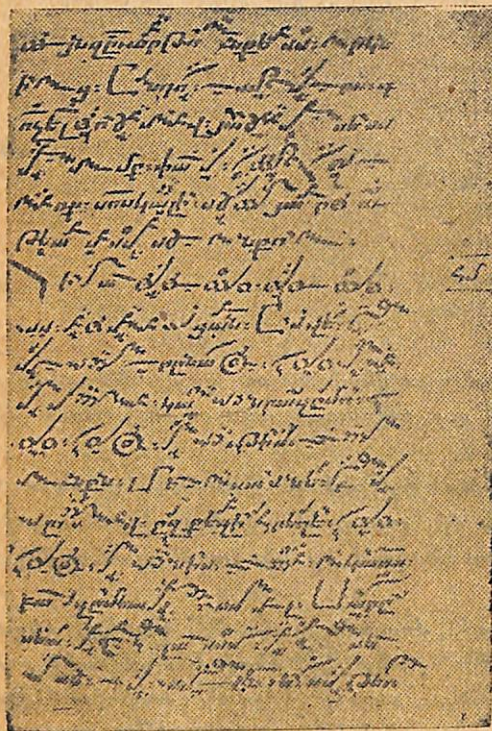
Տարեթիւը հայկական գրութեան մեջ գործ եւ ածվել հայ-
կական թվականով, վորը, ինչպես հայտնի յե, 551-ով պակաս եւ
մեր ներկա գործածվող թվականից: Հայկական թվականից մեր
թվականը հաշվելու համար անհրաժեշտ եւ ավելացնել 551 թիւ:
Այսպես՝ ՌՃԻԴ հայկական թվականը հավասար եւ (1124+551)
1675-ի, ՆՂ թվականը հավասար եւ 981-ի (430+551), ՌԴ թվա-
կանը հավասար եւ 1155 (604+551) և այլն:

Հայկական մատենագրութեան մեջ ամիսների անունները
գործ են ածում վոշ թե ներկա ամիսներով, այլ հայկականով,
վորը տարեկան 13-ն եւ: Այդ ամիսներից 12-ն ունեցել են 30-ական
որ, իսկ վերջինը—5 որ:

1. Նաւասարդ—30 որ,
2. Հոռի —30 որ,
3. Մահմի —30 որ,

թյան արվեստի կուրս կազմող հեղինակներ, իրենց աշխատութ-
յուններին մեջ սկսում են հատուկ գլուխներ հատկացնել կետա-
դրությանը, աշխատում են վորոշ կանոնների յենթարկել դրանց:
Կետագրությանը վերաբերող գլուխները նրանց այդ աշխատու-
թյունների մեջ վերնագրված են լինում՝ «վասն ոլորակի», «վասն
կէտի», «վասն վերծանութեան»:

Կետագրության գործածությունը մեծ դարգացման է հաս-
նում հատկապես այն տեքստերում, վորոնք յերգեցողության հա-
մար են գրված—տաղարաններում, խաղաղքերում, գանձարաննե-
րում, շարականներում և այլն: Այստեղ արդեն նրանք սկսում են
ստանալ այլ նշանակութուն, նրանք սկսում են նոտաների դեր



Նկ. 25.—97. ԵՁՄ. № 759. 67 ա 1278 Թ.

ապաթարց ('), ենթամնայ (~), ստորատ (,): Իսկ ըստ տրոհու-
թեան որ է ըստ որոշութեան՝ որ դատէ և ընտրէ զբան ի բանէ

և գտուն ի տանէ, և ոչ ընդ միմեանս խառնելով յընթեռնուն
զայլևայլ խորհուրդն»:

XVII դարում գրված վորոշ ձեռագրերում ավարտական կետը
նշանակվում է չորս թեք գծիկներով (, , ,): Տեքստերում մո-
ռացված նախադասությունները լուսանցքում լրացնելիս գործ են
ածվում Բ ° այս նշանները: Նոր ծագում ունի (°) հարցա-
կան նշանը: Հունական աղբյուրության տակ, սկսած հնագույն շըր-
ջանից, գործ են ածվում յերկու տեսակ շեղ գծիկներ՝ բառերի
վրա, վորոնց նպատակը ձայնավորների յերկարացումն է—(/):
Յերբեմն պատահում են տեքստեր, վորոնց բառերի մեծ մասի
վրա գրված են լինում այդ նշանները:

Կետագրության նշանները իրենց վողջ բազմազանությամբ
խոշոր դարգացման են հասնում շարականներում և խաղաղքե-
րում: Այստեղ նրանք փաստորեն սկսում են նոտաների դեր
կատարել:

13. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական մանրանկարչությունը պաշտոնաֆիայի մեր ներ-
կա կուրսում հետաքրքրում է միայն այն չափով, վոր չափով նա
ոգնում է մեզ պարզելու այս կամ այն ձեռագրի գրչության
վայրը, գրելու ժամանակը և վորոշ դեպքում նաև հեղինակը: Հայ-
կական մանրանկարչության յուրաքանչյուր դպրոց, ինչպես հայ-
տնի յե, ունի իր վորոշ առանձնահատկությունները, վորի հիման
վրա կարելի յե ասել, թե այս ձեռագիրն այսինչ դպրոցի գործ
է, նկարված է այսինչ վայրում, այսինչ ժամանակ: Այդ առանձ-
նահատկություններն ել հենց ոգնում են մեզ ձեռագրերի ճիշտ
ընթացման գործում: Այդ ոգնությունը մեծ է հատկապես
հայկական զարդանկարված այն ձեռագրերի համար, վորոնք չու-
նեն հիշատակարան:

Մանրանկարչությունը, պետք է խոստովանել, հայկական
արվեստի պատմության ամենաչմշակված շրջաններից մեկն է:
Վրչ միայն մենք մինչև այժմ չունենք առանձին նկարիչների
գործերի գիտական խորն ուսումնասիրությունը, այլև չի ճըշտ-
ված թե Հայաստանում ինչ ինչ շկոխներ են գոյություն ունե-
ցել: Ոոսովել է մեզ մոտ միայն թիզանի շկոխի մասին և մա-
սամբ—Կիլիկիայի, համարելով վերջինս «արքունական-ակադե-
միական», վորն արմատորեն սխալ է և շփոթվում է այստեղ ար-
քունիքի պատվիրատու թագավորը կամ այլ ֆեոդալը—աշխա-

տանքն անմիջապես կատարող, ստեղծագործող հասարակ նկարիչի հետ: Մեզ մոտ, փաստորեն, մինչև այժմ սովերի տակ են մնացել ժանրանկարչական որիգինալ ու բարձր արժեքներ տվող մի շարք դպրոցներ՝ Տաթև, Հաղբատ և ուրիշները: Հավակնություն չունենալով մեր ներկա կուրսում մշակել ժանրանկարչության դպրոցների հարցն ընդհանրապես, վերոմինտե դա մասնագիտական այլ հարց է և հայկական ժանրանկարչությանը զբաղվող մասնագետներին և վերաբերում, սակայն այնքան, վերջան ձեռագրի բնութագրման համար անհրաժեշտ է նախնական ծանոթություն տալ հայկական ժանրանկարչության վերաբերյալ մենք անհրաժեշտ ենք համարում շատ կարճ կանգ առնել հայկական ժանրանկարչության մի քանի դպրոցների վրա:

Հայկական ձեռագրերում մեզ հասած ամենահին մանրա-
նկարչական նմուշը—մեր մատենադարանի կրկնագիր մաշտոցի
մեջ մի յերեսի վրա մնացած խորանն է։ Ձեռագիրը լվացվել է
XIII դարում վոմն Հովհաննեսի կողմից և հետո գրվել մաշտոցի
տեքստը։ Ձեռագրի նախնական տեքստը գրված է յեղեկ, մեր կար-
ծիքով, VIII դարից առաջ։ Այդ նույն ժամանակին է վերաբե-
րում նաև մանրանկարչական մեծ արժեք ներկայացնող խորանը։
Այդ նույն խորանի նկարչության շկոլային են պատկանում նաև
մեր մատենադարանի թիվ 275 ձեռագրի զարդանկարները, վո-
րոնք նկարված են 1071 թվին։

Մանրանկարչական այս շկոլային հատուկ են—մյուս գույ-
ների համեմատութեամբ, կապույտ և կանաչ գույները գործածու-
թեան գերակշռութեամբ իրար հետևող մի շարք կիսախորանների
նկարումը, խաչի, ինչպես և քրիստոնեական այլ զարդագրու-
թեանների բացարձակ բացակայութիւնը, խորանների միջև ա-
ռանձին շրջանակներում գիշաթիչ կենդանիների (առյուծ, բազե,
արծիւ և այլն) նկարումը, վարդերի փունջերով խորանների
զարդարումը և այլն:

Հնազույն հայկական մանրանկարչության նմուշներ են հան-
դիսանում նաև թեթև մատենադարանի «Վիդուսկրի» կոչվող ավե-
տարանի (998 թվից) և Վենետիկի Մխիթարյանների
մատենադարանի «Մլբէ թագուհու» ավետարանի (909 թվից)
մանրանկարչությունը։ Այս ձեռագրերի մանրանկարչությունը,
կրկնագիր մաշտոցի մանրանկարչության համեմատությամբ,
միանգամայն այլ դպրոցի պատկանող գործ է։ Այստեղ ար-
գեն վերջ ազդեցություն ունի բյուզանդական քրիստոնե-
ական մանրանկարչությունը։ Այս շրջլայի մանրանկարչու-
թյանը հատուկ են նկարների շքեղւթյուն, մանրանկարչական

ժանրամասնություններ, պայծառ գեղյաներով սյունաղարդ խո-
րանների նկարում, տիպերի ճշտ արտահայտում, հագուստների
ժալքերի վարպետ նկարում և այլն:

Հայկական մանրանկարչությունը մեծ չափով զարգանում և ծաղկում է Կիլիկյան դպրոցում: Այստեղ արդեն հանդես են գալիս մի շարք տաղանդավոր նկարիչներ (Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ և ուրիշներ), չորոնք խոշոր գործ են կատարում հայկական մանրանկարչության զարգացման գործում: Կարևոր է նշել, զոր այս դպրոցի ստեղծագործության լավագույն մի շարք նմուշներ հասել են մեզ և այժմ մենք հնարավորություն ունենք տալ կոնկրետ այդ դպրոցի մանրանկարչության համապատասխան արժեքավորումը:

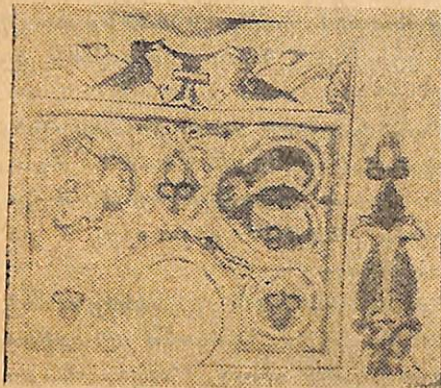
Կիրիկյան դպրոցի մանրանկարչությունը, ինչպես ասել ենք
արդեն, սխալ է «արքունական-ակադեմիական» համարելը: Այդ
դպրոցի մանրանկարչություն ստեղծագործողը վնչ թե արքունի-
քում նստողներին և, այլ ցածր խավի նկարիչներին, վորն աշ-
խատել և առաջինների պատվերով:

Կիրիկյան դպրոցի մանրանկարչությանը, ամենից առաջ, հատուկ է նկարչական բարդ կոմպոզիցիա: Նկարում են ուրինակ վրչ յիսայն մարդկանց, իրենց զբաղմունքի առաջ, ինչպես հայկական մի շարք այլ դպրոցներումն է, այլև տալիս են այդ մարդու հետ շրջապատը—վանքեր, պալատներ և այլն: Կիրիկյան մանրանկարչության մեջ մեծ չափով գործ են անում վոսկի: Յերբեմն ամբողջ նկարի շրջանակի ազատ յեղած ֆոնը զարգարում են վոսկով: Մարդկանց դեմքերին տալիս են նրանց հոգեկան ապրումները: Ահա ձեզ մի գրիչ, վորը ձեռքը ճակատին դրած նստում է հեռուն և մտածում, տխրությունը նրա դեմքից յերևում է: Լուսանցազարդությունների մեջ սկսում են գործ անել թռչնազրեր, ծաղկազրեր, զազանազրեր, և այլն: Այս շիրան հայկական մանրանկարչության մեջ գերիշխող է հանդիսանում XII—XIII դարերում:

Մեր մանրանկարչական կարեվոր դպրոցներից և Ցաքեվը:—
Մանրանկարչական այս դպրոցը զարգանում և հատկապես XIV—XV
դարերում: Նրա բնորոշ հատկանիշներից և — խտացած, հաստ
շարիխներով նկարչությունը: Մի քանի պժեհերով հաջողվում և
նրանց, որինակ, տալ ալեգորիկ ծիրունու գլխավորությամբ Յերեք-չորս
գծով շատ հաջող ձևով տրվում և գլխարկը և այլն: Խորանների

վերելից շատ են դարձաբուս թռչուններով—աքաղաղներ, կաքավներ, սիրամարգներ և այլն:

Հայկական մանրանկարչության լավագույն և ուրեգինալ դրաքրոցներից է Նիզանը: Գույների մեջ գերակշռում է բաց կարմիր գույնը: Կատարվում են շատ բարդ կոմպոզիցիաներ: Մարդիկ, կենդանիները նկարվում են վոշ թե սառած դրուժյամբ, այլ վորոշ գործողութայն մեջ: Ահա ձեզ յերկու աքաղաղ խորանի վրա, վորոնք պատրաստվում են կռվելու. մի այլ տեղ արագելը կանգնած է մի վորոքի վրա՝ բերնում բռնած ոձ, յեղջերուն նկատել է



Նկ. 26.-ա.—Հայկական մանրանկարչության նմուշ:

մարդուն և փախչում է. հովիվը սրինգը բերնում նվագում է և այլն: Նիզանի դպրոցի մանրանկարչության մեջ հաջող ձևով նկարված են մարդկանց վողջ խմբեր դարձյալ վորոշ գործողութայն մեջ: Զարդանկարներում շատ են գործադրվում կծիկի նման իրար փաթաթված զարդարանքներ: Գերակշռում է նաև տերևաձևի զարդարանքը: Այս շկուլայի ծաղկման շրջանը—XIII—XIV դարերն են:

Յեվ, վերջապես, Զուղայի օկուլան:—Այս շկուլան սկզբում զարգանում է Հին Զուղայում, Նախիջևանում, իսկ Շահաբասի գաղթեցումից հետո շարունակում է իր զարգացումը Պարսկաստանում: Ընդ զուգայի ուրինակով ձեռագրեր են սկսվում գրվել ու նկարվել նաև Պոլսում և այլ վայրերում: Զուղայի շկուլայի մանրանկարչությանը հատուկ է նկարչության անչափ շքեղությունը՝



Նկ. 26.-բ.—Հայկական մանրանկարչության նմուշ:

վոսկով և վառվուռն այլ գույներով: Նկարներ ու զարդադրություններ կարելի յե հանդիպել ձեռագրի գրեթե ամեն մի եջի վրա: Կարևոր է շեշտել այն հանգամանքը, վոր այս շկուլայի, ինչպես և հայկական մյուս բոլոր շկուլաների, ամենադրական կողմնայն է, վոր նրանք թեկուզ հազար, յերկու հազար ել նկար նկարելիս լինեն մի ձեռագրում, յերեք չեն կրկնում մյուս եջում նկարածը: Զուղայի շկուլան ունի սակայն մի թերություն. նրա մեջ քիչ է ուրեգինալությունը: Այս մանրանկարչության հիմքը հանդիսանում է Կիլիկյան, Նիզանի մանրանկարչությունը: Ոգտվել են նաև յեվրոպական մանրանկարչությունից: Այս շկուլայի ծաղկման շրջանն է XVI—XVII դարերը:

Մրանով չի վերջանում հայկական մանրանկարչության առանձին շկուլաների թվարկումը: Մանրանկարչական բարձր արժեքի ձեռագրեր են հասել մեզ Բաղեջից, Սանահինից, Կաֆայից և հայկական գրչության այլ կենտրոններից. սակայն այս վողջ հարստությունը, ինչպես ասել ենք արդեն, մասնաճիտական ուսումնասիրության դեռ չի յենթարկված:

14. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅԵՎ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԵՆԱԳՐԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ

Հայկական ձեռագրերում կատարված փոփոխությունների և աղավաղումների յերեք հիմնական տեսակը կարելի յե նշել—ընդմիջարկություններ (ինտերպոլեացիա), հապավումներ և գրչական սխալներ: Նախնական տեքստերի մեծ մասի աղավաղման պատճառը, ինչպես պարզվում է, ընդորինակող գրչի անուշադրության և կամ թե չե՝ ուշ շրջանում նպատակադրված ձևով կատարված խմբագրության հետևանքով է:

ա) Ընդմիջարկություն: Ընդմիջարկություն կամ ինտերպոլեացիա յեն կոչվում նախնական տեքստում ընդորինակող գրիչների կատարած այն լրացումները կամ մեկնությունները, վորոնք արտադրվում են նախնական տեքստի հետ և ներկայացվում են վորպես նրա որդանական մասը: Միջին դարերում հաճախ է պատահում, յերբ վորեւ մեկն անհրաժեշտ է համարել իր ունեցած ձեռագրում նախկին աշխարհագրական անունները մեկնել իր ժամանակի գործածական անուններով և կամ թե չե՝ նախկին հատվածի այս կամ այն մասը թերի համարելով՝ կատարում է, իր կարծիքով անհրաժեշտ լրացումներ ու այլ տիպի ուղղումներ: Այդ բոլոր դեպքում ել, պարզ է, վոր սովյալ աշխատու-

թյունը փոփոխվում, աղավաղվում է, վորովհետև նա հեռանում է իր նախնական բնագրից:

Ընդմիջարկություններն ամենից շատ են հանդիպում մեղ պատմա-գիտական գրականության մեջ: Նրանք շատ քիչ են կրոնական-կանոնական գրականության մեջ: Վերջինիս մեջ փոփոխություններ և կամ լրացումներ կատարելը համարվել է անթույլատրելի մի գործ: Ընդմիջարկությունով ամենից շատ աղավաղված տեքստերը—տարեգրություններն են և աշխարհագրությունները: Պարզվում է, որինակ՝ վոր Սամվել Անեցու անունով հրատարակված ժամանակագրության տեքստի ավելի քան կես մասն իրեն՝ հեղինակինը չի, այլ ուշ շրջանի գրիչների կողմից ավելացված գործ է: Այդ յերևում է իրեն՝ Անեցու կենդանության ժամանակ (1176 թ.) ընդորինակված իրեն ժամանակագրությունից, վորը բարեբախտաբար, պահպանվել է մեր մատենադարանում: Այդ ձեռագրի՝ հրատարակած տեքստի հետ կատարած համեմատության հիման վրա, այժմ հնարավոր է նշել այն բոլոր հատվածները, վորոնք ուշ շրջանում են ավելացված, ըստ վորում, պարզվում է, վոր այդ ավելացումները վոչ թե մի, այլ մի շարք գրիչների գործեր են:

Ուշ միջնադարյան հայ մատենագիրների տեքստերում յեղած ընդմիջարկությունները համեմատաբար հեշտ է ճանաչել, վորովհետև նրանք մեղ հասել են հնագույն ընդորինակություններով կամ ինքնագրերով, բայց դժվար է հին հայկական մատենագիրների աշխատություններում յեղած ընդմիջարկությունների ճանաչելու հարցը, վորովհետև նրանք մեղ հասել են ուշ շրջանի արտագրություններով: Յերբեմն՝ նման ընդմիջարկությունները վրձնական նշանակություն ունեն այս կամ այն տեքստի հեղինակը պարզելու խնդրում: Վորպես որինակ՝ կարելի յե բերել այստեղ Խորենացուն վերնագրվող «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը: Ուշ շրջանի ընդորինակողներն այդ տեքստում ավելացրել են մի շարք աշխարհագրական նոր անուններ («Ղուխ», «Յօզոս առասաց», «Շրուան» և այլն), վորոնք թյուրիմացաբար կռվան են դարձրել վորոշ անուշադիր բանասերներ՝ Խորենացուն վերնագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ժամանակը վորոշելու գործում: Տեքստի վերջուծման հիման վրա անպայման հնարավոր է պարզել նրա գրվելու ժամանակը, բայց այդ գիտական և հիմնավոր կարող է լինել այն դեպքում միայն, յերբ նախքան տեքստի վերլուծումը փորձ կարվի ազատել տեքստն ընդմիջարկություններից:

բ) Հապավում: Հին հայկական ձեռագրերում բազմաթիվ են նույնպես այս կամ այն հին մատենագրերից առանձին հատվածների հապավման դեպքեր: Դրա պատճառը հիմնականում յերկու յե—մեկ, վոր նյութի պակասությունը հնարավորություն չի տալիս ընդորինակել տվյալ մատենագրի վողջ աշխատությունը և ընդորինակող գրիչը նպատակահարմար է համարում իր կարծիքով ավելորդ, յերկրորդական արժեք ունեցող մասերը կրճատել, իսկ մյուսը—յերբ տվյալ աշխատության առանձին հատվածները, յերբեմն անգամ գլուխներ խորթ են համարվում տվյալ ժամանակաշրջանի իրավական նորմաներին և պահանջվում է նրանց համար խորթ համարված մասերը դուրս հանել: Առաջին դեպքի համար կարելի յե մատնացույց անել Սոկրատի պատմությունը և «Աշխարհացոյց»-ը, վորոնք մեղ հասել են յերկու խմբագրություններով—համառոտ և ընդարձակ, իսկ յերկրորդ դեպքի համար—Շիրակացու «Տիեզերագիտության» տեքստը: Վերջինից, ինչպես պարզվում է մեր մատենադարանի մի ձեռագրում՝ պահված «Տիեզերագիտության» նախնական տեքստի ընդորինակությունից, կրճատվել է մոտ 23 տեղում: Կրճատված են գլխավորապես այն տեղերը, վորոնք համարվել են հակաքրիստոնեական: Կարելի յե բերել մի որինակ՝

«Արդ անա հասաք ի կէտն ոչ դուզնաքեա, այլ ի մեծն և յահագին յերկինն վերին, որում Յոյնք եթեր կարդացին, և Գաղղեացիք հուր թաղկեալ ասացին, որում և բազումք յեկեղեցոյ հաւանեցան: Թէպէտ և չարաց փրկիսոփայիցն ոչ թուեցաւ հաճոյ, բայց մեղ աւելորդ է զնոցոցն ձառել, լքեալ թողցուք զխոստեալսն...»:

Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից, Հրատ. Բ. Պատկանյանի, «Յաղագս երկնի» գլուխը (եջ 35):

«Արդ՝ անա հասաք ի կէտն ոչ ի դուզնոքեա, այլ ի մեծ և հագին երկինն վերին, որում յոյնք եթերն կարդացին և հեղինացիք հուր թաղկալ ասացին, զորս և բազումք յեկեղեցոյ հաւանեցան: Թէպէտ և չարաց փրկիսոփաացն ոչ թուեցաւ հաճոյ լքանդի կէսքն ի նոցանէ երկինս բազումս և աշխարհս անհամարս ասացին. և կէսք ի նոցանէ ի մի տարր երկնի գերկինս ամենայն ձուլեալ ասացին. և զնիւթ թոյն ասացին՝ եթէ է այլ իմն բնութիւն պարզ, աւտար ի չորից բնութեանց, զի ոչ հուր է և ոչ աւդ, ոչ հող և ոչ ջուր,

այլ այլ իմն է, ասեն լուսաւոր և
խիստ որպէս զբնութիւն պաղ-
պաղակի և կամ որպէս զվանակն
է ասին՝ եթէ ի ջրոց ոչ
պաղեալ խտանան՝ մեծաւ հաս-
տատուն կցուածով առնու զալ ի
կերպարանս ականց պատուա-
կանաց. և ասեն եթէ վանակն
պայծառ լուսաւորութեան աւ-
դոյ և ջրոյ, յորոց առնուն նո-
րա զաւրինակն նիւթոյ հաստա-
տութեանն: Բայց ինձ արդարեւ
ծաղու և եպերանաց արժանի
թուին, որք զանձինս առ իմաս-
տունս ունէին և յիմարեցան:
Որք զերկին և զերկիր անսկիզբն
և անկատար ասացին, որպէս ոք
զի տեսանիցէ զիր բոլորակ
գրոշմեալ յուժէ և իցէ. և վասն
զի ոչ էր ինքն ի տեղն, յոր-
ժամ հանաւ գերն բոլորակ. և
չերեի թէ ուստի իցէ սկսեալ և
կարծեցէ թէ անսկիզբն է: Բայց
պարտ է նկատել մտաւք, եթէ
որ էհան զնա, անդէն արար
նման սկիզբն և նոյն բովանդա-
կեաց զնա կատարմամբ: Եւ
արդ՝ աւելորդ է մեզ վասն նո-
ցա յերկրաբանել, լքեալ թող-
ցուք խոտեալսն...»:

Մեր մատենադարանի թիվ
2180 ձեռագիր, թերթ 481 բ.:

Չակերտավոր փակագծի մեջ յեղած ամբողջ հատվածը, ինչ-
պես տեսնում ենք, Շիրակացու տեքստից կրճատվել է: Այն ժա-
մանակ, յերբ քրիստոնեական յեկեղեցին Հայաստանում ևս ստեղ-
ծում է իր անշարժ կրոնական դոգմաները, նա այդ տեսանկյուն-
նով վերանայում է հրապարակի վրա յեղած բոլոր տեսակ գրա-

կանությունը: Վորոշ աշխատություններ նա անհրաժեշտ է հա-
մարում ամբողջապես դուրս հանել, վորոշ աշխատություններից
նա կրճատում է և վորոշ աշխատություններ հիմնովին խմբագրե-
ման յենթարկում: Շիրակացու աշխատությունները ևս յենթարկ-
վել են այդպիսի վերանայման:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր մեզ հասել են հակաքրիստոնեա-
կան համարված վորոշ գրականության ցուցակներ: Այդպես՝ մեր
մատենադարանի թիվ 1869 ձեռագրում, վորն ընդորինակված է
Անդրեաս գրչի կողմից 1585 թվականին, բերված է հետևյալ
ցուցակը.

«Այս են անուանք .ԺՊ. սուտ գրոցն, որ եկեալ (են) ի հեր-
ձուածող ասորոցն և ոչ ի յուզղափառ ասորոցն. իմանայք՝ որ է
այս՝ Աղամայ կտակն, Ժիռն աւրհնութեան, Փիփիեանն, Գորտո-
սակն, Կիրակոսակն, Ղոսիմուն, Պետրոսի տեսին, Դիաթեկն, Աս-
տուածածնին պատմութիւն, Սեբեռն (ընդգծումն իմն է:—Ա. Ա.),
Փիւրհոնացիքն, Մանկութիւն տեառն, Լուսավորչին տեսիլքն,
զԱնթագիլի մատենան, Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն,
զՄանեայ մեկնութիւն (ն) աւետարանի: Եւ որ հաւատայ նոցալ
նդովի»:

զ) Գրչական ազավազումներ:— Այս տիպի աղավաղումների
պատճառը գլխավորապես ընդորինակվող տեքստի վատ ընթերց-
ման և կամ թե չե ընդորինակող գրչի անփութության հետևան-
քով է: Հին հայկական տեքստերը, ինչպես ասել ենք արդեն,
բառանջատում չունեն, և, բացի այդ, պատահում է, վոր ձեռա-
գիրը ջրի մեջ ընկնելով, կամ արևի տակ յերկար մնալով դժվար
ընթեռնելի յեն դառնում: Նման տեքստերն ընդորինակող գրչը,
պարզ է, վոր պիտի թույլ տա և տալիս է, գրչական վորոշ սխալ-
ներ: Տեքստերում յեղած նման սխալները վերջ տալու համար
ընդունված է կազմել մատենագրերի զիտական, համեմատական
տեքստը՝ տեքստից ներքև բերելով այն բոլոր տարբեր ընթեր-
ցումները, վորոնք նկատվում են տարբեր ձեռագրերում: Աղավա-
ղումների այս տեսակն ավելի լավ պատկերացնելու համար ան-
հրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի որինակներ՝

«...ոմանք ասացեն զդմանէ
(այսինքն՝ «յադագս կաթին
ծրոյ»—Ա. Ա.) թէ ճանապարհ
է հին, արեգական հետ...»:
(Պատկ. հրատ. էջ 48):

Պիտի լինի «...ոմանք ասա-
ցին զդմանէ թէ՛ ճանապարհ է
դա հին արեգական հետք»:

«...ամեք՝ թէ ամենայն
ղգայութիւնքս վերինք և ներ-
քինք ունին խառնուած միա-
բանութեան առ իրեարս»:
(Պատկ. հրատ., եջ 48):

«...ասեմք՝ թե ամենայն գա-
լացութիւնք վերինք և ներքինք
խառնուած միաբանութեան ու-
նին առ իրեարս»:

Յերկարգիր	Բոլորգիր	Նոյր
Մ - Մ	Ղ - Ղ	ս - ո
Գ - Դ	Ի - Բ	բ - ր
Յ - Յ	Լո - տ	զ - չ
Ի - Ի	սյ - այ	շ - շ
Ձ - Ձ	է - է	ծ - ց
	սռ - առ	ա - ա
	վ - վ	փ - փ
է - է	ո - տ	խ - խ
շ - շ	գ - ց	ղ - լ
ծ - ծ	ա - տ	շ - լ
ո - ո	հ - հ	է - է
բ - ք	ծ - ծ	ն - ո

(Ժ Կրտ.)

Նկ. 27.

Ընդորինակող գրիչները սխալ են կարգում իրենց արտա-
գրած այս կամ այն տեքստը, նրանց կատարած սխալը մտնում է

ձեռագրի մեջ և նրա որդանական մաս դառնալու քաղաքա-
ցիություն և ձեռք բերում: Գրիչների բաց թողած ահա այս
սխալները շատ հաճախ հիմք են դառնում վորոշ ուսումնասիրող-
ների մոտ՝ սխալ յեզրակացութիւններ հանելու: Գրչական այս
աղավաղումներից աղատվելու համար հայկական մատենագրերից
մի քանիսը հրատարակվել և ձեռագրական համեմատութիւննե-
րով (Ագաթանգեղոս, Խորենացի): Սակայն սա դեռ հայկական
աղբյուրների գիտական հրատարակութեան սկիզբն է միայն:
Դեռ մեր մյուս աղբյուրները սպասում են հերթի: Հայ ժողո-
վրդի պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղվող մասնագետ-
ների համար անհրաժեշտութիւն է ոգտագործել սկզբնաղբյուր-
ները:

Բացի նշված աղավաղումներից, պատահում են ձեռագրերում
թերթերի հետևառջութիւնից կամ պակասած թերթերի հե-
տևանքով առաջացած աղավաղումներ: Նախնական ձեռագրում
թերթերը խառնվում են, կամ թերթերից ընկնում են, իսկ ընդո-
րինակող գրիչն անուշադրութեամբ ձեռագրում յեղած թերթերի
հետևողականութեամբ արտագրում է, չի նշում պակաս թերթերը,
վորի պատճառով հետագայում տեքստը աղճատման է յենթարկ-
վում: Ուսումնասիրելիս՝ անհրաժեշտ է սկզբնաղբյուրների ամբող-
ջականութեան վրա լուրջ ուշադրութիւն դարձնել:

15. ՁԵՌԱԳՐԻ ՍԻԳՆԱՏՈՒՐԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄԸ

Ձեռագրի ուսումնասիրութեամբ զբաղվող յուրաքանչյուր
մասնագետ պարտավոր է տալ իր ոգտագործած ձեռագրի նկա-
րագրութիւնը, կամ ինչպես ընդունված է ասել, լրացնել ձեռա-
գրի սիգնատուրան: Ձեռագրերի սիգնատուրան լրացվում է
յերկու ձևով—համառոտ և ընդարձակ:

Ձեռագրի համառոտ նկարագրութեան ժամանակ նշվում
են՝ ձեռագրի համարը, բովանդակութիւնը, գրիչը, գրչութեան
վայրը, թվականը և գրութիւնը:

Ձեռագրի ընդարձակ նկարագրութեան ժամանակ ուսումնա-
սիրողը պարտավոր է մանրամասն պատասխանել հետևյալ հար-
ցերին.—

1) Ձեռագրի համարը.— Նշվում է վոչ միայն ձեռագրի ներ-
կա նոր համարը, այլև հինը, յեթե իհարկէ այդպիսի համար ձե-
ռագիրն առաջնորդում ունեցել է:

2. Վերագրիչը.— Գրվում է ձեռագրում յեղած տվյալ աշխա-

տության վերնագիրը: Յեթե ձեռագրի մեջ մտնում են մի քանի նյութեր, այն դեպքում ձեռագիրը համարվում է ժողովածու և տրվում է նրա մեջ յեղած նյութերի բովանդակությունը (որինակ՝ 1-ա—13-ա—Ժամանակագրութիւն Սամուէլի Անեցւոյ, 18-բ—24-ա—Պատմութիւն Կիրակոսի Գանձակեցւոյ, 24-բ—72-ա—Արիստոտելի Պերի Արմենիաս):

3) **Թերքեր:**—Ձեռագրերը համարակալվում են սովորաբար վոչ թե եջերով, այլ թերթերով: Նկարագրության ժամանակ պիտի տալ թերթերի ընդհանուր քանակը: Վորեն կապակցությամբ թերթերի առանձին յերեսը ցույց տալու դեպքում՝ առաջին յերեսի համար գրվում է «ա» (կամ լատինական ձ), իսկ մյուս յերեսի համար—«բ» (լատինական Վ) տառերը: Այսպես՝ 64-ա (=64-րդ թերթի առաջին յերեսը), 64-բ (=64-րդ թերթի շուռ տված յերեսը):

4. **Պրակներ:**—Հնում ձեռագրերը գրվել են վոչ թե կազմված գրքերով, այլ պրակներով, վոր հետո միացվել և կազմվել են՝ հաշվելով տվյալ կազմի մեջ յեղած պրակների քանակը: Անհրաժեշտ է նշել ահա այդ պրակների քանակը:

5. **Մեծուքունք:**—Նշվում է ձեռագրի լայնությունը, յերկարությունը և հաստությունը՝ սանտիմետրներով:

6. **Նյութը:**—Հայկական ձեռագրերի հիմնական նյութը թուղթ է կամ մազաղաթ, ըստ վորում, նշվում է դրանց գույնը.—յենթադրենք՝ դեղին գույնի մազաղաթ, կապտագույն թուղթ է այլն:

7. **Կազմը:**—Նշվում է կազմը ինչ նյութից լինելը.—կաշկապատ տախտակ է, կարտոն է, հասարակ հաստ թուղթ է և այլն: Յեթե կազմին կպցրած է լինում կտոր՝ նշվում է նաև այդ մասին:

8. **Պահպանակ:**—Պահպանակ կոչվում են ձեռագրի այն թերթերը, վորոնք դրվում են կազմի մեջ՝ ձեռագրի տեքստը պաշտպանելու համար: Ձեռագրերի մեծ մասի մեջ վորպես պահպանակ գործ են ածված հին ձեռագրերի պատառիկներ: Յեթե պահպանակի վրա կան գրեր, պիտի աշխատել պարզել նրանց բովանդակությունը և նշել սիգնատուրայում:

9. **Ձեռագրի վիճակը:**—Պիտի նշել՝ ձեռագիրը բավարար վիճակում է, ֆրասված է, քայքայված է: Յեթե ֆրասված է՝ պիտի նշել ֆրասվածքի չափը և այն մասին թե ձեռագրի վոր մասումն է ֆրասվածքը:

10. **Գուրքունք:**—Կարճ նշվում է՝ միասյուն է, յերկսյուն, թե յեռասյուն է: Վերջինս հաղվադես է հայկական ձեռագրերում:

11. **Դասակարգքեր:**—Յեթե կան ձեռագրերում դատարկ թղթեր՝ նշվում են նրանց համարները:

12. **Տողեր:**—Քանի տող է գտնվում ձեռագրի մի եջում: Յեթե եջերում նկատվում են տողերի քանակի տարբերություններ, վերցվում է նրանց միջին թիվը:

13. **Դժուճներ:**—Յեթե գժումը ճնշումով է՝ նշվում է այդ մասին քարտում:

14. **Բառաթոշակ:**—Ձեռագրերի տեքստում բառանշատում կատարված է, թե վոչ: Պիտի կարճ պատասխանել «այո» կամ «վոչ»:

15. **Գիրք:**—Ձեռագիրն ինչ գրով է գրված—մեսրոպյան յերկարագիր է, միջին մեսրոպյան գիր է, բոլորգիր է, թե նոտր է:

16. **Զարգացումը:**—Այստեղ անհրաժեշտ է տալ ծանոթություն ձեռագրի մանրանկարչական արժեքի մասին—ինչ գույնի թանաքով են գրված վերնագրերը և ինչպիսի զարգացրելով (թռչնագրեր, ծաղկագրեր), կան արդյոք խորաններ և կիսախորաններ և ինչ մանրանկարչական արժեք են ներկայացնում, ինչ շկուլպի յեն վերաբերում և այլն:

17. **Դրեչք:**—Ով է գրել տվյալ ձեռագիրը: Յեթե ձեռագրի գրիչները մի քանի հոգի յեն, պիտի հիշել բոլորի անունները: Յեթե ձեռագիրն ինքնագիր է, այսինքն՝ գրված է աշխատության հեղինակի կողմից, հիշվում է այդ մասին:

18. **Ծաղկադր:**—Խոսքը ձեռագրի նկարչի մասին է: Յերբեմն՝ ձեռագրի գրիչը հանդիսանում է նաև ծաղկողը, վորի մասին պիտի հիշել: Պատահում են դեպքեր, յերբ ձեռագիրը գրելուց մի քանի դար հետո յեն տալիս ձեռագիրը ծաղկելու (զարդանկարելու), ուստի և անհրաժեշտ է նշել ձեռագրի ծաղկելու ժամանակը:

19. **Կազմողը:**—Յեթե հիշատակարանից հնարավոր է դառնում պարզել ձեռագրի կազմելու ժամանակը, պիտի նշել այդ մասին:

20. **Նորոգողը:**—Ձեռագրի նորոգողները սովորաբար թողնում են իրենց հիշատակագրությունները, վորոնցից պիտի պարզել և նշել նորոգողի անունը և ժամանակը:

21. **Սացողը:**—Ձեռագրերի մեծ մասը գրվել են առանձին մարդկանց պատվերներով, վորոնք պահանջել են գրիչներից հիշել իրենց անունները ձեռագրի հիշատակարանում:

22. **Ժամանակը:**—Նշվում է այն ժամանակը, վորը տալիս է ձեռագրի ընդորինակող գրիչը: Փակագծում պետք է տալ նաև մեր ներկա թվականը: Յեթե ձեռագիրը գրվել է մի քանի տարվա ընթացքում՝ պիտի նշել այդ տևողությունը:

23. Տեղը:— Դրչության վայրը նշելիս՝ պիտի հիշել թե վեր շրջանի, վեր քաղաքում կամ գյուղում ե գրվել:

24. Հիշատակարան յեվ հիշատակագրություն:— Նշվում ե ձեռագրի այն եջերի համարը, ուր գտնվում ե գրչի հիշատակարանը կամ ուշ շրջանում ձեռագրի եջերի վրա արված հիշատակագրությունները: Ձեռագրի ավելի ընդարձակ բնութագրման ժամանակ արտագրվում են նաև հիշատակարանները և հիշատակագրությունները:

25. Ծանոթություններ յեվ տեղեկություններ:— Այստեղ գլխավորապես տրվում ե տվյալ ձեռագրի համառոտ պատմությունը— մինչև մատենադարանի ձեռագրերի ժողովածույի մեջ մտնելը ինչ ինչ մարդկանց մոտ ե գտնվել, վոր ժամանակներում, նա բանասիրության մեջ հայտնի յե թե վոր և յեթե հայտնի յե ինչ չափով, ինչ կապակցությամբ և այլն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Акад. Н. Я. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ереруйской базилики (З. В. О. XIX).
2. Его же, Надгробный камень из Семиречия (З. В. О. VIII).
3. Акад. В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918 г., стр. 44—50.
4. Акад. И. А. Орбели, Багаванская надпись (см. „Христ. Восток“ т. II, стр. 138—142).
5. Հ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա, 1898:
6. Պրոֆ. Հ. Աճառյան, Հայկական գիրը:
7. Իսահակ Յարութիւնեանց, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892թ. (յերկրորդ մասը):
8. Գ. Զարբհանայեան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1886 (հայ գրչագիրք գլուխը):
9. Проф. Шанидзе и И. Абуладзе, О новораскрытом албанском алфавите, Тбилиси, 1898 г.
10. N. Karamiantz, Verzeichniss der arm. His. efc., Berlin, 1888.
11. Կ. Ղաֆադարյան. Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Յերեվան, 1939 թ.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ե Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	Եջ
Ներածություն	3
1. Նախամեծրության զրականության հարցը	6
2. Հայկական գրություն հնագույն նմուշները	12
3. Հայ գրիչները	18
4. Հայկական գրերի տեսակավորումը	24
5. Յերկաթագիրը և նրա բնորոշ հատկանիշները	26
6. Բոլորգիրը	33
7. Նոտրգիրը և շղագիրը	34
8. Համառոտագրությունները	36
9. Գաղափարագրերը	38
10. Ծածկագրության հիմնական տեսակները	42
11. Թվերի գործածությունը հայկական գրականության մեջ	49
12. Կետագրությունը հայկական ձեռագրերում	52
13. Մանրանկարչությունը	55
14. Փոփոխությունները և աղավաղումները հայկական ձեռագրերի նախնական տեքստերում	59
15. Ձեռագրի սիգնատուրայի լրացումը	65
16. Գրականության ցանկը	69



Պատ. խմբագիր՝ Ա. Դ. Դաբիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Զ. Մալուխյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Հախնազարյան
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Ս. Բաբայան
Դրավիտի լիազոր Ե 1131, պատ. 267, տիրաժ 1000

Պետհամալսարանի Հրատարակչության տպարան, Յերեան, Արմավյան 104.



ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0121600

ԳԻՆԸ 3 ՌՈՒԲԼԻ

7
205

